

Jag stod på balkongen med grannens dotter, Gitele Bojdek. I ena handen höll jag en smörgås, i den andra ett glas choklad. Jag var 19 år, och trots att andra världskriget redan var inne på sin tredje dag, stod vi och beundrade den vackra sensommarmorgonen. Det var söndagen den tredje september 1939. Vi hade redan hört att människor sårats vid fronten och att sårade förts till ett sjukhus endast 15 km från vår hemstad Zdunska Wola, men för oss två på balkongen var kriget ändå mycket avlägset.

Flygplansbuller hördes. Säkert polska plan, tänkte jag, eftersom de flyger ostört i formation. Plötsligt märkte jag att varje flygplan släppte ner 3-6 buteljliknande föremål försedda med vingar. Knallen var öronbedövande och den fick mig att inse att kriget nu nått Zdunska Wola....

Panik utbröt i huset när fönsterrutor krossades och huset började svaja. Nu kom jag ihåg instruktionerna på hemvärnskursen. Snabbt tog jag ut armbindeln ur fickan och satte den på armen som bevis på min nyvunna myndighet.

I enlighet med vad jag lärt mig månaderna innan krigsutbrottet, såg jag helt lugnt till att kvinnor och barn först kom ned till skyddsrummet, ett av de osäkra källarutrymmen varav många blev de skyddssökandes grav. Vid en fullträff rasade ett och annat hus och människorna i skyddsrummen blev levande begravda. Som tur var hände det inte hos oss.

Jag gick ut på gatan. Där fanns bara sådana som jag med armbindlar, vilka visade att bärarna tillhörde hemvärnet.

Plötsligt blev jag varse min farfar Jochanan, som lugnt spatserade över torget, stödd på sin vackra käpp, precis som om ingenting hade hänt. Jag sprang fram till farfar för att förklara för honom att utgångsförbud rådde och att farfar skulle skynda sig hem, eftersom tyskarna bombarderade staden. Farfar fortsatte lugnt och värdigt sin promenad hemåt. Inte ens när

en bomb föll ett hundratal meter ifrån honom tog han skydd. "Om Gud vill skyddar han mig överallt. Gömma sig för honom går inte."

Jag hyste stor respekt för denne man, som symboliserade fjärde ledet i en familj av rabbiner. En tradition som enligt vad man visste tagit sin början med Reb Moshe från Janow. Han kallades också Reb Moshe Janower. Han var rabbin i Dzjalosjin och det berättades att han dog i Bet Midrash, Bönehuset, med en helig bok i sin hand. Moshes son Jakob Aron var rabbin i Alexandrow. Efter den kände Alexanderer rebben Rebe reb Hanochs död, kom chassidim som tidigare varit hos Hanoch till Jakob Aron. Han fungerade en tid som rebbe. Han tolkade Tora varje shabbat vid middagsbordet, och kommenterade veckans sidra - avsnitt. Jakob Aron i sin tur hade två söner. Den ene, Majer Zew, var min farsfars far. Majer Zew var rabbin i Kleisciv, en liten stad i Polen. Hans lön räckte inte till att försörja familjen på, utan hans hustru fick bidra genom att hjälpa judiska barn komma till världen. Jakob Aron hedrades efter sin död med en ohel, en liten överbyggnad på graven, vilket endast rabbiner hedrades med. Jag mindes nu hur släkten vallfärdade till denna grav.

Ett av Majer Zews barn var min farfar Jochanan. Hur många syskon han hade visste jag inte. När tiden var inne för Jochanan att gifta sig fann man en passande hustru i Zdunska-Wolla. Det var Fishel Bekers dotter. Fishel var rik. Han importerade mjöl från Ryssland och sålde vidare till andra bagare. Eftersom han var en rik man och i stånd att försörja flera familjer var han angelägen att skaffa svärsöner med goda anor, jiches. Jochanan som hade rabbin-kompetens och som var son till en rabbin var naturligtvis ett gott parti.

Min farmor Taube bar en kupke, turban, på huvudet. Jag tyckte mycket om henne och kärleken var ömsesidig. Liksom andra fromma kvinnor beblandade hon sig inte med män. När maken hade gäster på rummet satt Taube i köket, och på vintern, när det var för kallt i köket, satt hon vid kakelugnen i ett hörn mellan det stora klädsåpet och kakelugnen. Hon satt där på sin pall, beredd att lägga på mera ved när så behövdes.

Jag var Taubes älsklingsbarnbarn och hon kallade mig Schmulkele. Taube berättade för mig om sin mans släkt, men hon nämde honom aldrig vid namn av respekt för honom, utan sa istället "dan Zajde", din farfar. Hon

berättade att tack vare den Zaijdes farfar, Jakob Aron, som härstammade från en känd rabbinläkt, åkte Zaijde med der Alexander rebbe till Bad Kissingen i Tyskland. Det ville sig inte bättre än att Zaijde var i Tyskland vid första världskrigets utbrott. Då farmor Taube fick höra att Alexander rebbe kommit hem men inte hennes man blev hon orolig. Taube åkte då med en säck mjöl till Alexander rebbe och frågade honom vad som hänt med hennes man. Rebben försäkrade att Zaijde skulle komma tillbaka och mycket riktigt då Taube kom hem låg det ett vykort och väntade på henne från Zaijde där han skrev att han var på väg hem.

Jag såg upp till farmor och farfar av olika skäl. Farfar respekterade jag för hans stora kunskapers skull och för hans fina påbrå. Farfar var alltid upptagen med att studera Talmud samt andra judiska skrifter. Han hade ett mycket stort bibliotek, som upptog en hel vägg. En gång då han ville uppmuntra mig till flitiga studier sa han: "Titta, jag behöver aldrig ha tråkigt, jag kan sitta med mina böcker dag och natt. Titta på alla "am-razim", okunniga, som driver omkring hela dagarna och har det tråkigt."

Farfar var en stor pedant. Han gick klädd i en rock av alpacka, stövlarna putsades så blanka, att man kunde spegla sig i dem. Med två hårborstar, stod han framför spegeln och bearbetade håret och skägget.

Hans första visit på dagen gällde rabbinen. Vad som avhandlades där fick jag inte veta. Lunch åt han hemma och sen tog han en tupplur. Därefter kom folk till honom med alla möjliga problem för att få råd och hjälp.

Han talade aldrig om sin far. Det var som han aldrig hade existerat. Men sådan var seden bland dåtidens chassidim. Man sysslade med de heliga skrifterna, men fick inte så mycket som se åt en kvinna.

Farmor Taube fann sig väl tillrätta i den henne tilldelade rollen. Hon skapade sig sin egen identitet i det att hon hjälpte de fattiga. Hon hade några behovande som hon samlade in pengar till. Hon brukade skicka mig med mat till en familj med många barn. Speciellt på lördagar fick jag gå dit. Jag hade noggranna instruktioner att öppna dörren, ställa ifrån mig korgen och sedan snabbt avlägsna mig därifrån. De fattiga fick inte märka att jag varit där. Allt skulle vara osynligt så att mottagaren inte skulle behöva känna sig tacksam mot någon speciell person.

Jag tyckte mycket om min farmor och jag fick ofta sova över hos henne. När tiderna blev svåra, var det hon som framträdde i mina drömmar.

Min farfar hade två barn. Min far Jakob Aron och hans syster Eidel (Adela). Hemma hos dem fanns det emellertid flera barn. Farfars bror dog rätt ung och lämnade efter sig "jesojmim", faderlösa barn. Farfar tog hand om två pojkar som uppfostrades tillsammans med deras egna barn. Då farmor och jag satt vid kakelugnen berättade hon för mig om dem och sade: "Machel is geven sejr vild". Machel, en av de två pojkar som vid det laget redan var rabbin, var som barn mycket vild och hon tillade: "die vilde oben gut keppe" (de vilda har bra huvuden): Machel var känd för att vara mycket kunnig. Hans bror, Schlomo Riven, hade en liten lanthandel i en småstad. Machel var rabbin, först i Schever och sen i Pabjanitse (nära Lodz). Både Machels och Schlomos barnbarn bor idag i Israel.

Liksom de andra pojkarna gick min far i jeshiva och erhöll förmodligen så småningom rabbinkompetens, men blev aldrig rabbin. Istället giftes han, vid 17-18 års ålder, bort med min mor som kom från en annan omgivning. Morfar var också Alexander chassid men skickade sina döttrar till högre utbildning. Mor hade tagit rysk studentexamen och även lärt sig spela lite piano. Plock, den stad som min mor kom ifrån, var en modern stad, medan Zdunska Wola kallades "Klein Jeruschalajim", Lilla Jerusalem.

"Der Tiferet Schemuel", så kallades den tredje Aleksanderer rebben som var schadchen (äktenskapsmäklare) för mina föräldrar, dvs han sammanförde dem. Att en så bemärkt person ville vara schadchen var en stor ära och man ifrågasatte inte av den anledningen valet av brud eller brudgum. Det var ju "azivig min hashamajim", ett beslut fattat i himlen.

Far flyttade efter sitt bröllop till Plock. Det var brukligt att ta svärsonen till sitt hem. Jag blev mina föräldrars andra barn, och föddes 15 månader efter min bror Mordechai. Far berättade om händelserna vid mitt inträde på världsarenan. Första världskriget var visserligen slut, men inte i Plock. Efter Tysklands sammanbrott utropades 1918 en oavhängig polsk stat under Pilsudskis ledning. En del frågor var dock olösta, bl.a. frågan om Polens östgräns. Detta ledde till att det 1920 utbröt krig mellan Polen och Ryssland. Kulorna ven om min fars huvud då han gick för att hämta

barnmorskan. Mor som var född och uppvuxen i en modern stad försökte göra min far till en modern chassid. Hemma fanns en bild på min far som han helst inte tittade på, eftersom mor vid tillfället hade klippt hans skägg lite, så det inte skulle se så vildvuxet ut. Han bar även en skjorta med stor krage.

Allt detta gick bra ända tills rebben beordrade dem att flytta till Zdunska Wola. Att trotsa rebbens beslut var inte att tänka på. Således flyttade vi.

Från själva flyttningen har jag ett minne. Tåget stannade i Lodz och min mor tog mig till stationsrestaurangen för att dricka te. Far stannade med min storebror på tåget. Tåget började vissla som tecken på att avresan var nära förestående. Mor och jag sprang, men kunde inte hitta vagnen där min far och storebror satt, på den tiden kunde man inte gå genom vagnarna inifrån tåget. Mor sprang med mig fram och tillbaka längs tåget, slutligen steg vi på en vagn och hör och häpna det var rätt vagn. Jag var då ca fyra år och dramatiken på denna första tågresa jag kan minnas, gjorde ett outplånligt intryck.

Min mor trivdes inte i Zdunska Wola. Från en modern stad hade hon, med sin utbildning, flyttat till detta " lilla Jerusalem". När jag var fyra år födde hon tvillingpojkar. Några år senare födde min mor ännu ett tvillingpar, men flickan i det tvillingparet dog, endast några månader gammal. Jag avundades alltid mina kompisar som hade systrar. Med fem pojkar att mätta hade min mor fullt upp.

Jag tyckte mycket om min mor. När jag så småningom blev äldre och åkte till Lodz brukade jag köpa stuvbitar av tyg till henne så att hon skulle ha till en klänning. Mor hade en sömmerska som sydde åt henne och jag tyckte om att titta på min mor och hennes grannfru när de på sabbaten satt finklädlda på balkongen. I mina ögon var mor vacker. Hon hade ett vackert runt ansikte, var lite mullig men var, efter polska förhållanden, relativt lång. Förutom att se till att vi alla fick mat, hjälpte mor till i affären.

Far satt ofta och studerade. Han vaknade alltid vid 5-6-tiden på morgonen. När jag vaknade hörde jag hans röst läsa. Speciellt på shabbat satt han i sin tunga morgonrock med Toran som enda sällskap. Vid 7-8 -tiden vaknade huset. Mor fick te och kakor på sängen. Klockan nio gick vi alla till

synagogan. Efter gudtjänsten gick vi till mina farföräldrar för att önska dem god shabbat. Jag älskade shabbat och övriga helger, "jom tovim", då hela familjen samlades. Vi fick den traditionella maten, fisk, cholent, kött och efterrätt. Vi sjöng smires, shabbat sånger. Shabbat var helig för hela familjen. Då glömde man vardagens alla bekymmer. I och med att far bytte till helgdagskläder bytte han också vardagens bekymmer mot helgens frid och glädje.

Min äldre bror, och senare även jag, skickades i väg till yeshiva i Alexandrow. Där hade vi våra rötter, där fanns Jakob Arons ohel, där var vi i, alla fall andligen, hemma. Vid fyra års ålder sattes jag i cheder. Min lärare var en gammal man, rummet var fullt med barn. Han ropade upp oss en och en och han stod då så nära mig att jag kände hans andedräkt. Undervisningen var mager precis som i visan: "zug kumetz alef u" (säg A, säg B, säg C).

Vid sidan av mina religiösa studier, var jag också tvungen att lära mig de vanliga ämnen som undervisades i de polska skolorna eftersom det i Polen rådde allmän skolplikt. Dock skickade inte chassidim sina barn till polska skolor, utan jag hade privatlärare, en lärare för varje ämne. Detta kostade mina föräldrar mycket pengar som de kunde ha behövt till andra saker.

På shabbat var det förhör hemma. Vid fem års ålder började barnen läsa chumash (de fem moseböckerna) och vid knappa sju års ålder tyckte min far att det var dags att börja med Talmud, Gemara. I den cheder jag då började var de yngsta pojkarna sju år. Rebben var lite skeptisk till om det inte var lite väl tidigt för mig att börja. Far försäkrade honom om att det skulle gå bra. Jag fick börja men jag fick inte tala om för någon att jag bara var sex och ett halvt år gammal. Där började allvaret. Det fanns vare sig någon gård att leka på, eller tid för några lekar. Vi satt över våra böcker från åtta på morgonen till två på eftermiddagen. Efter en timmas middagsrast höll vi sedan på till fyra-fem på eftermiddagen, med avbrott för raster.

Vid denna tidpunkt, inträdde politiska förändringar som medförde ökade svårigheter för oss judar. Pilsudski, som avgått 1924, återkom 1926 genom en militärkupp, och ett autonomt styre infördes. Regimen gjorde ingenting för att stoppa den antisemitism som härjade i landet.

Vi bodde på Ulica Koscelna (Kyrkogatan) inte långt ifrån den stora katolska kyrkan. På söndagarna, då katolikerna lämnade kyrkan, vågade judarna inte visa sig på gatan. Ibland stannade jag för att lyssna på orgelmusiken, men så fort den tystnade så sprang jag min väg för sedan skulle ju människorna komma ut ur kyrkan. Vad mer än en dos judehat kunde prästerna erbjuda de fattiga bönderna? Judarna hade dödat deras Gud och därför måste de nu lida. Därför var det bäst att hålla sig ifrån gatan tills den siste kyrkobesökaren avlägsnat sig.

Huset intill vårt tillhörde en slaktare. Hans ende son var i min ålder. Han lekte tillsammans med två andra pojkar på gatan. Varje gång jag skulle hem och de tre var på gatan, blev jag utsatt för deras glåpord och sparkar. Jag beklagade mig för min far, men vad kunde han göra? "Got im himmel sol helfen"(Gud i himlen kommer att hjälpa). En gång var alla tre pojkarna försvunna. De förtvivlade föräldrarna sökte sina barn. Nästföljande dagar kunde jag för första gången gå hem utan att behöva riskera att bli överfallen. Samtidigt rådde en stor oro bland judarna på gatan. Tänk om judarna skulle beskyllas för detta försvinnande? Minsta lilla kunde utlösa en pogrom. Pojkarna efterlystes i radio och lokaltidningen publicerade deras bilder.

Zdunska Wola var en liten idyllisk stad ca fyra mil från Lodz. Stadens affärsmän gjorde sin inköp i Lodz. Judarna bodde mestadels samlade i centrum, att bo samlat innebar en trygghet. Längs promenadstråket på Laskergatan vandrade unga, förälskade par kvällarna igenom. I vissa kvarter, där de fattiga bodde, använde man vit sand för att hålla golven fria från lera och fukt. Man strödde ut sand och sanden absorberade fukten. När sanden blev smutsig och blöt kastades den ut och ny vit sand ströddes på.

Sanden köptes av bönderna, vilka åkte runt med hästskjuts och sålde hinkar med vit sand. Bönderna i sin tur hämtade sanden från ett stort sandtag utanför staden. En gång då en bonde var där efter sand stötte han med sin spade på något hårt och på så vis hittades de tre döda pojkarna. Antagligen hade de blivit levande begravda då de lekte i sanden. Alla erfor en stor lättnad att faran var över, åtminstone för den här gången. För mig var det en stor lättnad att kunna gå längs gatan utan att vara rädd.

Min fars släkt var som jag sagt rabbiner, och det var tänkt att jag skulle föra traditionen vidare. Jag sändes därför senare i tonåren till Alexander, där jag studerade i ett och ett halvt år. En kväll, det var första dagen Chanucka, fick jag ett brev från min far där han bad mig att komma hem. Han behövde hjälp i affärerna, och jag skulle därför för hans räkning varje dag resa till Lodz. Jag väntade till rebben hade tänt Chanuckaljusen, sen gick jag till mitt rum för att förbereda hemresan. Far köpte en månadsbiljett åt mig, en tung plåtbit, på ena sida var mitt foto som inte gick att ta ut, på den andra sidan biljetten var något som man kunde byta varje månad. Det vara bara att dra ut plåten och ta ut den gamla biljetten och sätta in den nya.

Hitintills var min värld liten och begränsad. Vi chassidim levde ju i en helt annan värld, nästan isolerat från omvärlden. Vad som räknades var lernen, lernen (studera textern) och att tjäna Gud. Vår rörelsefrihet som sådan var begränsad. Det mesta var förbjudet. På shabbat fick man ingenting göra utom lernen. En promenad på stan var helt otänkbart. Hemma brukade jag träffa kompisar efter shabbatmåltiden, då far lagt sig att vila. Shabbat var en helig dag, det kändes hemma.

Fredag kväll gick vi med far till davenen. På hemvägen gick vi in till farfar och farmor och önskade git shabbes. Hemma väntade mor vid ett vackert dukat bord med levande ljus. Far, som var lång, sträckte sig i hela sin längd och läste kiddush, högt och tydligt. Man kunde urskilja varje bokstav i de orden han uttalade. Heligheten kändes i luften. Han steg alltid upp mycket tidigt, speciellt på shabbat. När jag vaknade, satt han redan ingelernt. Han steg upp vid femtiden, tog på sig den långa morgonrocken av tungt sammet och satt vid bordet med olika böcker som han brukade läsa på lördagmorgonen, såsom Midrash och Zohar.

Vid sjutiden fick mor té på sängen. Vi fick vänta med maten tills vi hade davnat. Sen vi blev bar-mitzva fick vi inte äta före davnen.

På sommaren kunde det vara ganska sent då vi åt en måltid. Då brukade far och mor tala om gamla minnen. Jag tyckte om att lyssna. På det sättet fick jag veta en hel del om det förgångna och om resten av släkten som var

spridd i Polen. Det talades om våra förfäder, i synnerhet när vi hade besök av någon släkting.

Men snart nog betraktades jag som vuxen. Jag skulle hjälpa far i hans affär som inte gav mer än det dagliga brödet. Min farfar var inte glad för det, han ville att jag skulle fortsätta med mina talmudiska studier. Men han bad mig att, trots allt, när jag kom hem från Lodz på kvällen, skulle jag sitta i stibel och lerna.

Men för mig öppnades en ny värld. Jag upptäckte någonting jag inte visste existerade. Att det fanns andra böcker än Talmud. Bio, teater och läsesalar där man kunde läsa dagspressen. Allt som tidigare var tabu. Att komma från en liten stad som Zdunska-Wola till Lodz, var för mig som att komma till ett annat land. En stor stad med en blandning av spårvagnar och droskor, då och då en bil och med fullt av folk på gatorna. En del hade så bråttom att de sprang på spårvagnen när den redan lämnat hållplatsen. Den stora huvudgatan, Pjoterkowska, där ungdomar gick par om par på kvällarna. Fram och tillbaka arm i arm. Det sjudande livet från morgon till kväll, framför allt det judiska livet; Judiska biblioteket, det stora Borchan biblioteket, där man kunde få läsa det mesta som var värt att läsa, allt översatt till jiddish. Jag började läsa allt jag kom åt. Jag läste på tåget, jag läste hemma och jag somnade med boken.

Hur litet Zdunska-Wola än var, med kanske ca 10000 judar, så fanns ändå alla judiska organisationer representerade, från extremhöger till extremvänster. Bund var stor, eftersom Zdunska Wola var en textilstad. De hade också det största biblioteket i stan. Jag lånade böcker hos dem. Man fick vara försiktig så att de chassidiska judarna inte skulle se en där, de hade sina lokaler där vi bodde och från vårt fönster kunde man se biblioteket. Buntanhängarna var illa omtyckta av chassidiska judar, de var inte antireligiösa, men de demonstrerade mot religionen. De kunde sitta på balkongen eller vid öppet fönster och röka på shabbat, vilket var en stor synd.

Jag besökte flera sionistiska organisationer. Man ville binda mig till någon av dem. Jag kom mest att besöka Polski zion. Kulturlivet i den lilla stan var mycket livligt. Man kunde dela staden i olika delar;

den chassidiska, med många stibbler och djup religiös fanatism, men kunnig, stor sammanhållning;

den zionistiska organisationen, mycket aktiv i det politiska livet, alltid drömmande om Eretz Israel. Man satt på kvällarna och sjöng visor, alla gav uttryck för en längtan till Israel;

kommunismen, som var förbjuden i Polen, hade sin verksamhet. Från tomma intet dök de upp på gator och torg vid olika tillfällen, som t.ex. 1:a Maj;

Dessutom fanns gruppen som vi kallade Amchu, som representerade den stora antisemitismen. Dock kunde den inte allvarligt störa det judiska livet inom chassidismen och andra organisationer.

Polen var ett fattigt agrarland. Man hade knappt hämtat sig från befrielsekriget när det uppstod nya problem. Bönderna var fattiga. De kom till stan med sina produkter; smör, ost mm., men fick inte mycket för det - lite salt och kolonialvaror. Bonden hade knappt råd att äta själv av det han var tvungen att sälja. Hans nöje var att klä upp sig på söndagen och gå till kyrkan. Där talade prästerna om för honom att judarna hade dödat hans Gud och att judarna måste sona för detta. Men de stora problemen för oss judar uppstod i och med Pilsudskis död. Makten övertogs av en militärregim och en mycket svag sådan. Hitler rustade för fullt, med ögonen riktade mot Polen, samt mot den fria staten Danzig i Pommern.

Men polackerna hade andra problem att diskutera i parlamentet, sejmen. Hur kan man tillåta koscherslakt för judar? En kvinnlig deputerad vid namn Prist kämpade frenetiskt för att förbjuda koscherslakt.

En annan grupp diskuterade hur man överhuvudtaget skulle kunna göra sig av med judarna. Slagsmål och pogromer var vanliga. En del ville ha det så, andra ville bara ha en ekonomisk bojkott. De sa ekonomisk bojkott men den utfördes med handgriplig brutalitet.

I landet släpptes pöbeln lös. Det var slagsmål på alla nivåer, i skolor, på universitet. På universitetet genomfördes kvotering för judar och extra bänkar för judarna. Även slagsmål förekom efter undervisningens slut. Men den judiska så kallade "undre världen", motståndsrörelsen, organiserade sig och kämpade tappert för att försvara judiskt liv och egendom mot

antisemiterna. Berech Schaten hade en tygaffär i hörnet av torget och Laskergatan. Framför hans affär stod en "piketnik" och talade om för varje person som ville gå in och handla att det var en judisk affär och att han borde hellre gå till en polsk affär. Mannen som ägde affären var förtvivlad. Förbi gick en man från den judiska motståndsrörelsen. Han stannade upp och frågade Reb Cherench vad som stod på. Titta, sa han, han har stått här hela dagen och släpper inte in en kund. Den nyanlände tog utan ett ord några steg mot mannen och slog honom till marken. Denne reste sig så småningom och gick iväg, tydligen med stor huvudvärk.

Reb Berech var glad, men vi som tittade på blev oroliga för vad som skulle komma.

Rädslan vid såna tillfällen var alltid stor. Man var rädd för pogromer. Jag minns att en shabbat kväll, kom det till ett regelrätt krig mellan de våra och ancheker. Polisen klarade inte av det och förstärkning av militär från Sieradz tillkallades. När alla lämnat slagfältet fanns en polack liggande död på marken. Eftersom polisen inte kunde få fram den skyldige, arresterade de på måfå en i den judiska grupp som deltagit i slagsmålet.

Jankele Minzberg, en judisk riksdagsman, slog näven i bordet och försökte få riksdagsledamöternas uppmärksamhet för faran som hängde över Polen. Vilkas frihet var egentligen i fara? Han ville förmå dem att sluta syssla enbart med judarna och ta itu med den verkligt brännande frågan. Han förutsåg vilket öde som väntade Polen. Riksdagens talman frågade honom: "Herr kollega vad skriker ni för?" "Jag skriker för att de gör så ont."

1939 var ett nervöst år från början. Kriget hängde i luften. Vi visste vad som hade hänt i Tyskland; kristallnatten och andra judeförföljelser. Tyskarna skickade tillbaka alla judar som kommit från Polen eller som var födda i Polen, även om de var tyska medborgare. Man ställde dem vid gränsen. Långa förhandlingar pågick mellan judiska organisationer och polska myndigheter för att släppa in dessa judar. Till vår stad kom så småningom några av dessa tysktalande judar. De skulle senare, vid ockupationen, vara till stor hjälp.

Mycket sent började polackerna förbereda sig för vad som skulle komma. Man utbildade civilförsvaret och gjorde skyddsgravar på ängarna, källare gjordes om till skyddsrum.

1 September kom så kriget. Tyskarna marscherade in nästan utan motstånd, i alla fall i början. På söndagen bombarderades vår stad. Vi visste att de stod vid Varta. Snart utbröt panik i stan. Fabriker och hus började brinna. Folk packade det nödvändigaste och började gå, utan att veta vart. Vår familj packade var sin ryggsäck. Utanför huset såg vi folkvandringen ta sin början. Rädslan jagade oss alla, en innerlig rädsla, en ovisshet jagade oss i väg. Gående började folk diskutera. Man kom överens om att gå till Lodz, Polens näst största stad, 44 km från Zdunska-Wola. Man kom också överens om att undvika huvudvägar och gick en annan väg till Szadek, dit vi kom fram mot kvällen.

Morgonen därpå började vandringen mot Lodz. Först på tisdag natt kom vi fram. Stan var mörklagd. Där fanns militär. Eftersom jag kände till Lodz väl, var jag vägvisare. Vi skulle nämligen till Feter Chemju, mors morbror, som bodde på Kamjenna 4. I Lodz hittade jag som i min egen ficka. Vi var välkomna till Feter Chemju. När jag hade parkerat min familj gick jag för att leta rätt på min bror. På gatan såg det ut precis som i Zdunska Wola på söndagar. Var var alla på väg? Till Warszawa, blev svaret. Tyskarna hade gått över floden Varta. Polens armé gjorde så gott den kunde. Den polska soldaten hade rykte om sig att vara bland de tappraste i världen och han var beredd att försvara sitt land med sitt liv. Men man var maktlös mot en motoriserad krigsmaskin som var utrustad med moderna vapen, medan den polska soldaten fick hålla till godo med hästar. Polen var helt enkelt försvarslöst.

Naturligtvis hade man inte råd med all modern utrustning som stod till buds. Sen hade man inte tid att tänka på allt. Viktigare var långa diskussioner om hur judarna skulle få slakta sin ko. Man kom fram till en kompromiss att man skulle få slakta koscher slakt men med begränsning. Varje stad fick en tilldelning om hur många djur man fick slakta. Och det hjälpte inte hur mycket Jankele Minzberg än försökte dra uppmärksamheten på den verkliga fara som stod för dörren. Nu stod den polska armen inför fakta; att kanoner dragna av hästar och soldater med gevär på ryggen inte kunde stå emot tyskarna. De lyckades dock stoppa frammarschen, när de drog sina bajonetter. Tyska soldater var inte tränade för närkamp.

Fullt kaos rådde i Lodz. Väl framme vid min brors lya fick jag veta att alla hade gett sig av till Warszawa. Det gick rykten att tyskarna skulle ta ungdomar till Tyskland, så det gällde för ungdomen att fly. Alla som befann sig i närheten sprang ut ur stan och in i en närbelägen skog. De följde efter, maskingevären bara smattrade, men jag lyckades komma undan.

På morgonen gick jag tillbaka till de mina. Det första jag gjorde var att ställa mig i kö för bröd. Då fick jag höra det fruktansvärda som hade inträffat natten innan. Massor med folk gick under i vandrigen mot Warszawa. Mellan Lodz och Brzezín anföll tyska flygplan tidigt på morgonen. De gick ner mycket lågt och sköt med maskingevär in i den civila massan av folk. Människorna försökte gömma sig i diken i skogskanten. De återvändande berättade att det var en fruktansvärd massaker.

"De flög över våra huvuden", berättade en. "De cirklade runt oss och tömde sina gevär mot oss. Det hördes bara skott och folk som skrek "Schema Jisrael", Hör vår bön, Israel. När flygplanen försvann, lämnade de diken. En fruktansvärd syn mötte dem. Överallt döda. De döda transporterades till Lodz, och folk gick i massor till den judiska begravningsplatsen, letande bland de döda, i en stor förhoppning att de inte skulle finna sina närmaste bland liken.

På fredag morgon när jag gick ut på Piotrkowskagatan, såg jag de första tyska motoriserade förbanden. Tyska unga soldater, utvilade på snabba motorcyklar, intog Lodz och var på väg mot Warszawa. Vi stod alla och tittade förstummade med frågande ansikten. Vad kommer att hända?

Vi tittade på soldatkolonnerna, den ena efter den andra passerade på sina motorfordon på den gata som normalt sjöed av judiskt liv; en gata där alla butiker normalt sett var fulla med folk, där alla brukade ha bråttom för att handla och göra shabbat, där alla brukade förbereda sig för den heliga shabbaten. Strax skulle solen gå ner och alla synagogor och stiebles fyllas med judar i fina kläder som skulle sjunga "lecha dodi" och hälsa shabbaten välkommen. Men så blev det inte den här shabbatkvällen.

En tung svart slöja föll över den stora judiska stadsdelen i Lodz, den stad där judar hade levt och verkat i många generationer och byggt upp en stor textilindustri kallad "Lilla Manchester". Nu verkade allting så hopplöst, så ovisst.

Jag stod där länge, länge, fördjupad i något som verkade vara en mardröm. Jag vaknade när någon knuffade till mig. Med långa, tunga steg, gick jag tillbaka till Feter Chemje på Kamienna 4, där resten av min familj fanns, utom Motel, min äldste bror, som gått till Warszawa. Jag hoppades att han kommit dit levande, eftersom han inte fanns med på den lista över döda som publicerades av Beit Chajim, den judiska begravningsplatsen.

Jag hade gripits av en innerlig fruktan för de mina och för vad som skulle komma att hända, men vem kunde då ana att den stora judiska staden Lodz, med nästan en kvarts miljon judar, skulle komma att försvinna nästan helt. Judisk kultur och verksamhet hade redan tagit slut. Jag började tänka tillbaka på den vackra tiden och intressanta stunder som jag hade tillbringat i denna stad. Det stora Berchow-biblioteket. Den stora läsesalen där all dagspress fanns. För 15 grozy kunde jag sitta där i timtal och läsa tidningar - det enda ställe jag kände till, där massor av människor satt och läste och det inte hördes ett ljud, knappt ens tidningsprassel. T.o.m. att bläddra i tidningar gick tyst till. Den stora filharmonikersalen där det förekom allt från komedi och revyer av de kända judiska komikerna Dzigan och Schumacher till allvarliga pjäser.

Sista året lyckades jag få en biljett till Jabotinskis föreläsning. Jag är glad att de gav mig tillfälle att lyssna till den stora mannen, trots att jag inte var överens med honom om hans politik (och det fanns många i salen som var hans direkta motståndare). Ändå lyssnade alla andaktsfullt. Hans förmåga att tala var enastående. Han förtrollade sina åhörare med sin talarkonst. Han sa vid det här tillfället: "Man förebrår mig för att vara fascist. Men vem köper möblerna innan huset är färdigt? Det normala är att man måste ha ett hem först och sen kan man diskutera hur man ska möblera." Med det menade han väl att det politiska systemet blir en senare fråga. Efter det att jag hade lyssnat på honom i nära två timmar beklagade jag bara att en så stor man rev sönder sin legitimation på zionistkongressen och gick sin egen väg. Han kunde ha gjort större nytta inom organisationen, i stället för att splittra den. Han var emellertid ärlig, och han älskade sitt folk. Hans folks Israel var judarnas land. Han ville inte erkänna, precis som många andra zionistledare, några andra lösningar för det judiska folket. Han varnade för vad som skulle komma. Jag vet inte om någon förstod varningen. Tydligen inte. Om de förstätt, skulle flera försökt värna sina liv.

Jabotinski var en stor visionär och förutspådde att det skulle bli ett nytt världskrig där vi judar skulle få betala det högsta priset.

Och snart nog var allt borta. Borta var Pjotrowska, där judisk ungdom gick fram och tillbaka parvis i timmar. Och borta var alla judiska biografer, alla scylen, den stora alte schul, der grojse beit midrash, många stibler. Borta var de två stora grenarna av chassidismen. Det judiska livet i Lodz tycktes ha slutat fr.o.m. denna dag.

Fördjupad i tankar var jag framme vid Kamjenna, vid Feter Chemjas våning. Jag gick till min familj. Alla var samlade. Feter Chemja var minst bekymrad. Han upprepade sin tidigare syn på tyskarna från första världskriget, då han gjorde bra affärer med dem. Tydligt läste han inte tidningen och visste lite eller ingenting alls om vad som hänt med judarna i Tyskland, om kristallnatten i Berlin.

På söndag gick jag ut för att köpa bröd. Det var långa köer vid bageriet. På vägen träffade jag Ytzel Bojdek, vår grannes son. Vi bodde i samma trappuppgång i Zdunska-Wolla, där det bara var två lägenheter, deras och vår. Hans far, Benjamin Schoket, var en stilig och kraftig man som hade 6 barn, och Ytzel var den yngste. Vi brukade umgås lite. Han lånade mig böcker jag inte kunde få på biblioteket. "Vad gör Du? Vad tänker Du göra? Jag går hem," sa han, "följer Du med?" Jag bad honom vänta tills jag fått bröd. Jag sprang till mina föräldrar och lämnade brödet och föreslog att jag skulle göra Ytzel sällskap tillbaka till Zdunska-Wola för att se om vårt hem fortfarande stod kvar.

Några kommunikationer hade inte kommit i gång än, så vi gick. Det var 44 km, men vi räknade med att få någon slags hjälp på vägen. Första stad mot vårt mål var Pabianice, ca 15 km från Lodz. Vi hade gått nästan halvvägs när vi träffade på tysk militär. Där fanns redan massor med civila, tydligt på väg hem. En av dem skrek: "Alle Poler können weiter gehen, Juden hier bleiben! (Polackerna kan fortsätta judarna får stanna kvar!)"

För ett ögonblick blev jag nästan som förlamad. Jag hann inte tänka mycket förrän en kraftig knuff påminde mig om att jag var jude. Den bild jag fick framför ögonen var hemsk, judar i alla åldrar höll på att forma stora

grupper och runt omkring dem stod tyska soldater med gevärskolvorna riktade mot dem. Då och då hördes ett klick när en gevärskolv slog i en rygg eller ett huvud. En grupp drog döda hästar till gravar som redan var färdiga. När tyskarna närmade sig Lodz, utspelades en stor slakt mellan Lodz och Pobjanice. Polska soldater på häst försökte hindra de tyska motoriserade förbanden att nå Lodz. När jag kom dit, hade döda soldater redan förts bort. Kvar fanns bara döda hästar och en massa ammunition och kläder. Till att röja upp detta, tog tyskarna judar från Pobjanice och alla judar som vandrade på vägarna. Jag försökte fatta situationen. Jag kom fram till att det var bättre att samla ihop de polska soldaternas persedlar, än att stå vid gravarna där tyskarna bara stod och slog. Det hela gick så kaotiskt till att jag själv kunde bestämma mig för vilket arbete jag skulle utföra. Det gällde att vara snabb annars fick man stryk. På vägen fram till högarna med persedlar upptäckte jag ett stort hus mitt på ängen. Min ide var att använda huset till hjälp för att rymma därifrån. Jag försökte bli den sista i kolonnen, tittade mig omkring efter Ytzel, men kunde inte längre se honom. När jag kom i jämnhöjd med huset, lämnade jag ledet och gick runt husknuten så jag kom utom synhåll.

Jag stannade till skymningen och gick sen med hastiga steg mot Pobjanice. Där bodde min fars kusin, Machel der Szewer rov (tidigare rabbin i Schewer.) När jag kom fram var det redan mörkt. Jag knackade på dörren, inget svar. Jag fortsatte att knocka ivrigt, till slut öppnades dörren på glänt. De öppnade förvånat. "Varifrån kommer du?" Jag berättade vad jag hade varit med om. Då fick jag veta att de varit gömda i källaren hela dagen. Tyskarna kom och tog alla män och de fick mycket stryk. Först nu när de hörde min berättelse, förstod de vart alla hade tagit vägen.

Jag hämtade mig från mina strapatser. Efter en god måltid med familjen sov jag gott. Morgonen därpå vågade de inte släppa i väg mig, ingen jude vågade sig ut. Så småningom kom alla tillbaka från slagfältet. Jag visste ingenting om min familj. Var de kvar hos Feter Chamju eller hade de vågat gå hem? Efter ett par dagar ville jag hem. Transportmedlen fungerade inte än, så det var bara att gå.

Det var ca 3 mil hem till Zdunska-Wola. Nästa stad på vägen dit var Lask. På vägen dit passerade jag en militär förläggning, Dobrin. Där togs jag igen. "Jude kom hit, kom hit." Men det intermezzot varade inte länge, jag

släpptes, och övernattade i ett stall hos en bonde. Bonden hade ingen aning om att han hade besök. Jag vågade inte ge mig till känna. Det var redan torsdag och jag hade räknat med att vara hemma senast måndag. Denna morgon bestämde jag mig för att följa huvudvägen men att hålla mig i skogskanten. Jag ville till varje pris hem. Och då gällde det att undvika tyskar och inte bli haffad. När jag hade gått en timme så började det regna kraftigt. Jag utnyttjade tillfället och började gå snabbt i det häftiga regnvädret. Jag var så besatt av hemlängtan att jag kände varken trötthet eller väta. Rätt som det var var jag vid statsporten. Jag fortsatte i samma raska takt raka vägen hem och in på gården där vi bodde på Rynek nr 10. Alla grannar skrek till mina föräldrar: "Din son har kommit." Glädjen att vara hemma var obeskrivlig. Jag fick veta att familjen gått hem dagen efter mig, dvs måndag. Men de gjorde inte det misstaget att gå huvudvägen utan gick samma väg vi kom. Så de var hemma redan på tisdagen och slapp allt som jag fick gå igenom.

Familjen var åter samlad hemma, utom min äldsta bror som vid det här laget gick mot Warszawa. Tyskarna var i vår stad sedan knappt 2 veckor. När jag kom hem, fick jag veta att de infört en hel del restriktioner för judar. Dessutom fick jag höra, att vi gjort rätt som lämnat stan inför tyskarnas ankomst. När de kom in, hade de varit på jakt efter judar. Der schwartzer Mordechai Mendel, en pärla i den chassidiska lärda judendomen i Zdunska Wola, han som likt min farfar ansåg att Gud är överallt och att allt är förutbestämt, han satt med två andra och studerade talmud. De bodde nära den stora synagogan. Tyskarna kom in som vildar. Synagogans portvakt, som alla hade förtroende för, förde tyskarna direkt till deras bostad. De slets från den gemarra de satt vid och drogs ner på gården och sköts där.

Det infördes förbud för judar att bo på huvudgatan, som hette ulica Pilszudskiego. Utegångsförbud gällde för judar efter kl. 17.00. Det sista klarade vi bra. De lyckades inte isolera oss. Eftersom det var en liten stad, fanns det staket mellan husen, så vi gjorde portar och kunde således gå till varandra också under utgångsförbudet. Nya restriktioner haglade över oss dagligen. Stora affischer tillkännagav dessa restriktioner och de slutade alltid med "Överträdelse straffas med döden."

Det värsta hittills var att man kunde inte gå ut på gatan utan att bli jagad som herrelösa hundar. Fick de tag på en, skickades man till arbete på olika ställen i stan. "Ferfluchte juden, ihr hat nie gearbeitet, wir wurden euch lernen arbeiten." Dessa ord åtföljdes av ett tyskt slag i huvudet. Många kom hem sönderslagna på kvällen. Hade man tur, hamnade man hos Wermacht, militären. Där gick det lite lugnare till. Man fick hålla sig inne. Gick man ut var chansen liten att man snart skulle komma tillbaka. Situationen började bli outhärdlig.

Alla förbud som haglade över oss och jakten på oss på stan gjorde det nästan omöjligt att gå ut. Det förlamade den judiska befolkningen. Ingen var kapabel till något initiativ. Trots att det fanns många kloka män och kvinnor i stan. Fyra av de tyskpolska judar som nazisterna sparkat ut ur Tyskland och som hamnat i Zdunska Wola tog dock ett initiativ. De tog kontakt med tyskarna och föreslog att istället för att jaga folk på stan, så skulle de varje dag lämna ett antal judar som tyskarna behövde till arbete. Tyskarna gick med på det. Med tysk noggrannhet organiserade de saken på följande sätt: de skaffade sig en lokal, tryckte upp kallelsesedlar som skickades till alla män. Det blev så att varje man fick gå en dag i veckan. Vi var fem, fyra bröder och far. Vi ville inte att far skulle gå, så någon av oss gick 2 dagar i veckan och så bytte vi av varandra varje vecka.

Det började fungera bra. Man kunde för första gången på länge gå ut på stan, utan att riskera att inte komma hem. Sen berodde det på var man blev skickad. På en del platser fick man stryk. Judarna visste om det, så de skickade inte äldre män till de platserna. Yngre tål ju mera.

Detta blev som en injektion till de gamla ledarna att vakna till. Gården vi bodde på bestod av två tvåplanshus mittemot varandra, åtföljda av små trähus fram till ett tegelhus mot gatan. Där bodde bl.a. värden. En stor inre gård sammanfogade alla hus. Sammanlagt bodde ca 20 judiska familjer här.

Hos Machel Tyzler(snickare), samlades de politiskt intresserade varje dag med en tidning och en karta, studerande var den tyska armen för tillfället befann sig. De samlades varje dag, trots dödsstraffet. För judar var det förbjudet att läsa tidningar. Judiska tidningar försvann helt. Varje dag smugglade vi in en tysk tidning. Där fanns det dagligen rapporter om den

segerrika tyska armén, med uppgifter vad tyskarna erövrat just den dagen. Radio var inte så populärt bland oss. Jag minns inte någon som hade radio. Förmodligen fanns det, men det förbjöds snart av tyskarna och som vanligt med dödsstraff som följd. Vi visste att ryssarna tagit en del av Polen och stannat vid floden Bog. Vi kände till den heroiska kampen som Warszawas befolkning kämpat mot en stor övermakt.

Mitt emot oss bodde familjen Bauman. Familjen bestod av tre söner och en dotter samt en gammal mor. Deras far var inte i livet. Vad jag visste var att de var små textilfabrikanter före kriget. De hade inte bott där så länge. Den yngste av sönerna, Mejlech, blev jag närmare bekant med. Han var något år äldre än jag. Vi brukade titta in till Machel Tyzlers hus, där tidningen och kartan las ut och man diskuterade situationen. Inte vem som helst fick närvara vid den diskussionen. Vi fick heller inte vara ute länge. Mejlech kommenterade nyheterna för mig. Han hade en mycket rik fantasi. Vi diskuterade ryssarnas del i kriget. Mejlech var säker på att ryssarna skulle fortsätta och snart befria oss. Han hade sina sympatier hos ryssarna och berättade hur bra Stalin var. Där fanns inga klasser, "aller glach", och där fanns den sociala rättvisan. Precis allt hade han förmodligen lärt av den kommunistiska propagandan. Jag frågade honom om det inte kunde vara en manöver av ryssarna och att de sen skulle dra sig tillbaka till sina gränser? "Nej då", sa Mejlech, "Där den ryska stöveln går in, går den aldrig ut." Han visste inte hur rätt han hade.

En annan gång när vi pratade politik, speciellt om den tysta kampen i Warszawa, fick jag en undervisning i fransk militärstrategi. "Du glömmer att Polen har en försvarspakt med Frankrike och franska armén!? För att inte tala om franska legionen. När de rör på sig slår de alla tyskar." En annan gång berättade han att engelsmännen hade hittat ett skydd mot bomber. De hade utvecklat ett slags paraply i stil med en fallskärm över Warszawa så att alla bomber hamnade i den och ingen bomb kom att träffa staden Warszawa. Han påminde mig om typer från Scholem Alechems skrifter. Jag lyssnade, men mina tankar var hos min bror som just befann sig i Warszawa, i den belägrade staden. Där granater och bomber haglade över dem dag och natt.

Men det var i alla fall roligt att lyssna på honom. Jag undrar bara vad som hände med honom när han vaknade från sina drömmar.

När vi lämnade Zdunska Wola fanns få judar kvar i stan. Polackerna hade så vitt jag kommer i håg stannat kvar i stan. Antisemitismen tog fart på nytt speciellt bland de primitiva polackerna. När vi jagades på gatan följde unga polacker med tyska soldater och pekade på "juden", det enda de kunde på tyska språket.

Efter 3 veckor av heroisk kamp hade Warszawa fallit, den stad som höll ut längst mot Hitler av alla storstäder i Europa. En vecka senare kom min bror hem. Han berättade om det hemska som hade hänt i Warszawa." Om de inte stängt av vattnet hade vi fortsatt att kämpa." Han hade med ett märke som bevis att han hade deltagit i Warszawas försvar.

Före kriget var min far grossist i bl a jäst. Så fort vi kom hem uppvaktades vi av bagarna som ville köpa jäst. Alla affärer och magasin var plundrade och bagarna var utan jäst. Far hittade några kilo jäst i vår källare. Han fick mera betalt än han begärde. Men pengarna räckte inte länge. Jag bestämde mig för att åka till Lodz , där var jag säker på att kunna köpa jäst. Jag gick till järnvägsstationen, och trots att det var fullt med militärer överallt, kom jag förbi och upp på tåget. Väl ankommen till Lodz, upptäckte jag samma företeelse som i Zdunska Wola. Man haffade judar på gatan. Soldaterna var inte sena att dra personlig nytta av detta. De drog in en i en port och tog ifrån en pengar och ev. värdesaker. Jag var nära att åka fast när jag hörde: "jude kom hit." Han skulle just ta tag i mig, men i samma ögonblick gick en spårvagn förbi . Jag hoppade på spårvagnen och undkom den gången mina förföljare.

Jag hittade jäst i Lodz och köpte på samma gång andra livsmedel som sen visade sig vara mycket efterfrågade hemma. När jag var färdig med mina inköp tog jag tåget hem. Det var redan mörkt och tåget var inte upplyst. Jag hörde militärstövlar klappa . Snart hördes: "Gibt es juden hier?" Finns det judar här? De hittade en man, öppnade dörren och kastade ut honom mitt i farten. Jag trängde mig in bland några bondtanter när de kom in i min kupe och lyste med lampan. "Juden?" Jag satt där förlamad av skräck. Jag visste vad som väntade mig om jag blev upptäckt. De gick förbi utan att se mig.

Jag måste ha sett förskräcklig ut när jag kom hem. Mamma frågade mig vad som hade hänt. Jag svarade att tyskarna sökte judar på tåget men

berättade inte att de kastade ut de judar de hittade. Mamma beslöt trots det: "Du åker inte mera." Men det jag hade med mig såldes med stor förtjänst, så jag bestämde mig för att åka till Lodz igen. Under tiden proklamerades att judar inte fick åka tåg. Det öppnades en trafik till Lodz med hästskjuts, de judiska droskägarna tog fram sina droskor och skötte trafiken till Lask, första stad på vägen till Lodz. Väl i Lask fick man hitta någon bonde som ville ta med en till Pobjanice eller en bit på väg dit. Från Pobjanice gick det spårvagn till Lodz. På det sättet tog jag mig åter till Lodz och kom fram vid middagstid. Pengarna gömde jag i strumpan. Jag åkte upp till Feter Chemje, där de var glada att se mig igen och lät mig övernatta. På morgonen gick jag ut för att handla. Nu visste jag bättre vad jag skulle köpa, men jakten på judar på stan fortsatte, så jag fick vara på min vakt för att inte åka fast. Jag handlade lite i taget, åkte tillbaks till Feter Chemje och gav mig så ut igen.

Judar, speciellt de unga, började lämna Lodz och begav sig till den nya polsk-ryska gränsen för att komma över till Ryssland. De stora grossisterna sålde ut sina lager av livsmedel. Det gällde för mig att upptäcka dem. Det gjorde mitt arbete mycket farligt. Att åka fast vore inte bra. När jag hade samlat alla varor jag hade köpt hos Feter Chemje, packade jag en stor ryggsäck och två paket som jag bar i händerna. Så lastad lämnade jag dem och de önskade mig lycklig resa. Feter Chemja sa: "Du skall inte glömma att säga Tfilat haderech, bönen för resans välgång".

Jag tog spårvagnen till Gajers marek och bytte till Pobjanice. Väl i Pobjanice stannade jag på vägen som förde till Lask och väntade. Jag stoppade en bonde med två bondkvinnor på sin hästskjuts. Till min stora lycka skulle han till Lask. Vi hade åkt ungefär en halvtimme då vi blev stoppade av tyskarna. "Jude?"

Jag han inte svara. "Los, los." Jag fick ta mina paket och följa med dem. Jag fördes fram till ett hus. Där inne fanns massor med paket som de tidigare lagt beslag på. De satte mig i arbete. Jag fick skura golv, göra rent i huset. Mot kvällen fick jag gå. Jag var glad att jag kom undan utan stryk, men var mycket ledsen för mitt bagage, som var en stor förlust för mig.

Bagaren Haman var tysk. Han var kund till oss i många år. Min mor och fru Haman blev nästan vänner och Hamans hade fortsatt att köpa jäst hos oss.

Fru Haman gick upp till oss och sa till min mor: "Om du behöver något så kan du skicka någon av dina pojkar till oss". Hon syftade på livsmedel som det hade blivit knappt med. Då jag nu alltså kom hem tomhänt kom jag nu ihåg detta och bad min mor att ordna så att jag fick ett intyg att jag skulle kunna åka fritt och köpa in jäst åt dem.

Vid det här laget åkte jag två gånger i veckan.

Mor gick till fru Haman och berättade vad som hade hänt och bad om intyget. Dagen därpå kom fru Haman med ett brev från kommandaturen att göra uppköp åt tyska armen i Lodz och åt tyska bagare. Det var inte helt osant eftersom Haman bakade bl a åt soldaterna som stod där och vaktade hos oss. Med det pappret i handen gav jag mig tillbaka till Dobron där allt tagits i från mig, trots min mors stora protester. Väl där gick jag in med pappret i handen. Jag fick gå in i rummet och ta mina saker. När jag kom hem var mor lättad, men underlät inte att säga: "Man stekt nicht dem kopf in a leibs moul." Man sätter inte sitt huvud i ett lejons gap. Hon var glad att jag var tillbaka med allting och jag fortsatte med mina resor.

Jag vet inte vad som fick mig att ta så stora risker. Om det var spänningen eller pengarna, jag tjänade mycket pengar på varje resa. Omkring den 9 november gav jag mig iväg till Lodz igen och upprepade samma procedur som tidigare. Jag hade lärt mig att undkomma tyskarna och hade lagt upp mina rutiner så att jag åkte på morgonen hemifrån för att komma så tidigt som möjligt till Lodz. Jag gjorde mina uppköp under dagen, samlade ihop allt hos Feter Chemje. Efter 17 inträdde utegångsförbud för judar, så jag stannade där över natten.

Den 11 november på morgonen packade jag ihop mina varor hos Feter Chemje och promenerade till spårvagnen och så bar det av mot Gejers Marek. Nu hade tyskarna varit i Polen i drygt 2 månader. Troligen var de speciellt rädda för att polackerna skulle ställa till med uppror idag den 11 november. Efter Tysklands sammanbrott i Första världskriget, utropades i november 1918 en oavhängig Polsk stat. Den 11 november var därför helgdag med parader på gatorna och musik. Barnen var lediga från skolan.

Tyskarna agerade enligt devisen: Bättre förekomma än förekommas. De tog först intelligentian och sen vem som helst som rörde sig på gatorna.

Intet ont anande kom jag till Gejers Marek, på polska Gornje Rynek, för att fortsätta mot Pobjanice och Zdunska Wola.

Där möttes jag av en mycket otrevlig scen. Intill väntsalen stod unga polacker uppställda längs hela muren. Mot varje polack stod en tysk soldat och siktade med sitt gevär. Runt omkring kryllade det av soldater och Hitler Jugend. Jag ställde ner mina paket vid spårvagnshållplatsen och låtsades inte se någonting. Jag tittade ner i marken i otålig väntan på spårvagnen till Pobjanice. "Der jude, kom kom!" Jag kände en stark hand på min axel, ett fast grepp om min hand, så drog en hitlerjugend mig fram till muren, där de andra polackerna stod med förskräckta ansikten. Jag ställde mig med flit på hörnet av muren. Men en annan hitlerjugend kom fram och sa: "In der mitte! Du kanst noch ausreisen." Stå i mitten så att du inte kan rymma. Han ställde mig i mitten bland de förskräckta människor som tydligen anade vad som skulle komma.

Jag trodde att min sista stund var kommen. Jag blev ledsen för att jag aldrig skulle få se mina föräldrar mer. Min mor som bad mig att inte åka. I november var nätterna redan kyliga. Också på dagen kunde det vara lite kallt. Innan jag gett mig iväg den här gången hade jag fått med mig en varm jacka. Den hade vanliga fickor utanpå och en västficka på höger sida. Där förvarade jag vad jag betraktade som min livförsäkring, det pappret som Fru Haman hade skaffat åt mig. Det hade jag alltid så att jag kunde komma åt det snabbt. Nu visste jag inte hur jag skulle bära mig åt. Jag var rädd för att om jag gjorde en rörelse så skulle de skjuta mig. Jag tittade in i hans pupiller. När han vände bort ögonen en sekund, tog jag snabbt som blixten ut pappret och höll det i min utsträckta hand, men sa ingenting. Han kom fram till mig: "Vad har du där?" Jag sa vad det var för papper. Han tog det och läste det och gick sen fram med det till sin överordnade. Denne läste pappret flera gånger och tittade för varje gång på mig. "Kom hit!" Jag gick fram. "Ta dina klenoder och försvinn." Jag trodde inte mina öron. Jag tog snabbt allting, och gav mig inte ens tid att ta på mig ryggsäcken. Jag vände mig för att gå och fick samtidigt en kraftig spark i baken. Det gjorde mycket ont men jag brydde mig inte förrän jag gett mig av med spårvagnen. Först då kände jag smärtan riktigt.

Samtidigt var min glädje enorm. Fru Hamans papper räddade mitt liv. De andra som stod där, fick jag senare veta, togs till Chojne och sköts. På

spårvagen till Pobjanice tackade jag Gud i all stillhet. Min farmor sa: "A mensch tracht in Got lacht." Människan spår men Gud rår. Det skulle visa sig att detta bara var början på vad den dagen hade i beredskap för mig.

Framme i Pobjanice letade jag efter en möjlighet att komma vidare. Jag behövde bara komma till Lask. Där fanns sedan de judiska droskorna. Det gick ganska trögt den här gången. Jag tog mig fram bit för bit från den ena byn till den andra. Efteråt tänkte jag: Det var kanske en högre makt som inte ville att jag skulle fortsätta resan. Äntligen var jag framme i Lask och tog mig fram till en droska. Och det var min gamla vän, droskföraren Motelle Hertz Laibeles.

Före kriget hade jag ibland åkt med Motelle. "Jakob Arons son Reb Jochenens Einikel chapt dich arof fur 10 grozsin." Jag satt aldrig på den mjuka bänken, utan framme på kuskbocken. Motelle ville alltid prata. Hos oss judar fanns inga hundra procentiga analfabeter, eftersom alla kunde davna (läsa böner), fast Motelle förstod inte vad det egentligen var han sa när han läste. Men han kunde lära sig utantill, han visste att siddur, bönboken, var helig och vårdade den ömt. Han gick till synagogan på lördagar och helgdagar med sin talit och sin siddur. Bönboken var det enda han lärt sig läsa eller skriva ur.

Hans idol var Dr Lemberg, lokal ordförande för den zionistiska organisationen. Denne var i sin tur god vän till Jitzek Grünbaum som var ordförande i Polens zionistiska organisation och dessutom riksdagsman. När Grünbaum kom till Zdunska Wola, så hämtade Dr Lemberg honom vid tåget och åkte hem med Motelles droska. Hos Motelle var han säker på att ingen av hans motståndare skulle våga kasta ägg på Grünbaum, fattas bara, Motelle var en kraftkarl som kunde göra, som han uttryckte det, kleingelt (småpotatis) av dem.

Motelle ville åka till Rits Ruel, han kunde inte säga erets Israel (landet Israel). Dr Lemberg skulle skaffa honom ett certifikat, så att han kunde åka till Jisruel, men jag var inte övertygad att han verkligen ville åka. När Motelle var på det humöret kallade han mig Janoskile. "Janoskile, hör mich ojs..." Så började han alltid. Han hade många egenheter i sättet att uttrycka sig, t ex nämnde han aldrig sin fru vid namn inför mig. Han kallade henne Duziles tochter, dvs hans svärfars dotter.

Det var nära till stan, men för 10 grozen tyckte jag att det var roligt att lyssna vad Motelle hade att säga i dag. Nu stod jag äntligen, efter dagens strapatser, vid Motelles droska. I hans närvaro, i Lask, kände jag mig nästan hemma. Han väntade tills droskan var full, då åkte vi. Fyra satt därnere, jag däruppe med honom. Det var inte långt hem. Jag såg framför mig hur jag kom hem och vilade upp mig efter dagens strapatser.

Jag frågade honom: "Hur är det hemma?" "Jo då, allt bra, metert balchi", (med min fru). Nu var droskan fullsatt. Hästen och vi satte fart mot Zdunska Wola. Normalt var jag mycket glad när jag var så nära hemmet. Men den här gången kände jag mig inte riktigt i form. Jag var helt enkelt trött och ledsen. Jag tror det berodde på dagens upplevelser eller på den tröttande resan mellan Pobjanice och Lask. Jag försökte att inte tänka på något särskilt. Hörde inte vad de andra pratade om. Slöt ögonen och försökte sova.

Snart mötte vi en tom droska i full fart på väg från Zdunska-Wola. Droskföraren viftade med handen åt Motelle att åka tillbaka, tillbaka. Jag frågade Motele: "Vad är det?" "Weiss nicht! (vet inte)". Men Motele skrämde man inte så lätt. "Vi fortsätter", sa han, "tills vi kommer närmare stan. Då skall vi ta reda på allt."

Det tog bara några minuter, så mötte vi en droska till. Kusken viftade med handen och visade att vi skulle åka tillbaka i stället för att fortsätta. Då sa jag till Motele "Det måste ha hänt någonting eftersom de åker så snabbt med tomma droskor". Då började Motele fundera lite grann, han saktade ner farten och sa till mig : "Vet du vad vi gör? Vi åker fram till stadsgränsen där kan jag alltid träffa någon och ta reda på vad som hänt innan jag åker in till stan."

Motelle, som jag tidigare berättat, satsade allt på sin styrka. Motelle hade anlitats som förlikningsman i eldiga tvister. Hans ord var lag. Fast jag kan inte påminna mig att han gjorde bruk av sina kropps krafter. Men de väckte respekt.

Vi kom fram till stadsgränsen. Där stod så kallade Volksdeutscher, tyskar som bodde i Polen och var polska medborgare. Nu

kände de sig befriade. De stod där och pratade med varandra. Motelle kände alla. I den lilla stan kände alla alla. Tyskarna pratade också jiddisch, som var lätt för dem att lära sig. Motell frågade: "Vad pågår här egentligen?" "Ingenting, Motelle." "Du behöver inte vara rädd, bara fortsätt." När Motelle absolut ville veta sa de att någon hade skjutit en milis. "Men det är snart över." Vi fortsatte. Motelle var dock lite försiktig. Normalt skulle vi åka huvudgatan rakt fram tills vi kom fram till torget, "In Marek". Men han svängde in på sidogator tills vi kom fram till kyrkogatan. Där kände jag mig redan hemma, eftersom vi en gång bott på gatan snett emot kyrkan. Sen kom vi fram till Rynek (torget) som var centrum i vår stad, en jättestor öppen plats omringad av fyra gator. På torgets mitt stod Rathaus eller Ratusz (rådhuset), ett stort kvadratisk komplex med avklippta kanter. Runt huset fanns affärer, mest livsmedelsbutiker. På ena sidan hade vi vår butik med kolonialvaror. Även inne i Ratusz fanns butiker, mest slakterier där man sålde koscherkött. Grönsakshandlare med platser på torget hade sina förvaringsutrymmen där. Invändigt såg det ut som en stor gård. Till denna inre gård ledde fyra stora portar, en på var sida. Där åkte bönder eller grossister in med sina varor och lastade av. Torget tjänade också som mötesplats för en del av stadens befolkning. Två gånger i veckan var det marknad. Tisdagar och fredagar. Då kom bönder med häst och vagn fullpackade med mat, smör och ost samt tagel. Kommersen pågick hela dagen.

När Motelles droska kom fram till hörnet på Kyrkogatan möttes vi av tyska SS män med gevären i högsta hugg. "Herunter, laufen", lämna droskan och spring!" Vi sprang alla. De jagade oss längs Kyrkogatan. Jag vände på huvudet och såg soldater som jagade och slogs med gevärskolvar. Jag sprang snabbt och undkom således slag. Mina tankar cirkade runt hur jag skulle komma undan. Jag hade snabbt en plan. När jag vände på huvudet, såg jag att jag kommit långt ifrån dem. Jag ökade takten för att komma till hörnet på Kyrkogatan och Rynek. Svängde till vänster in på gården. Där bakom fanns en äng. Jag behövde bara hoppa över staketet. På samma sida längre bort bodde min farfar. Men några meter från Rynek uppenbarade sig en fruktansvärd syn. Torget var fullt med tysk militär. Ratusz var bestänkt med maskingevär. Judar jagades in i Ratusz och på vägen dit var ett gatlopp. Vid utgången stod våra plågoandar uppradade i två rader mittemot varandra. Över varje jude som gick förbi haglade det slag av gevärskolvar och käppar. Jag skulle just svänga in runt hörnet när plötsligt en hitlerjugend

uppenbarade sig. "Gerade aus". Jag tittade på honom. Vi hade en gång varit lekkamrater. Jag nästan skrek : Frischke!

Nuförtiden associerar jag vid vissa tillfällen till det förgångna. För några år sedan åkte jag till stan på morgonen. Vid Roslagstull brukar det vara stopp utom i bussfilen. När jag kom närmare såg jag att en och annan bil åkte över i bussfilen. Jag försökte följa efter och hann inte mer än svänga ut med bilens framparti när jag upptäckte en polispatrull som stoppade alla bilar som kom i bussfilen. Jag ville omedelbart vända tillbaks till rätt fil, men en bilist spärrade vägen för mig och visade med fingret rakt fram, dvs att jag skulle fortsätta i bussfilen, precis som den tyske "Gerade aus". Hela den scenen spelades upp för mig då. Jag såg mig då i hörnet av Kyrkogatan och Rynek och tysken pekade, Gerade aus.

"Gerade aus", sa han, och ställde sig framför porten så jag inte skulle kunna smita in. Frischke! Jag trodde inte mina ögon. På gatan där jag bodde som barn lekte han tillsammans med oss judiska barn. Frischke ville alltid vara med och leka soldat. När vi flyttat därifrån brukade vi fortfarande hälsa på varandra. Nu stod han framför mig i hitlerjugenduniform och skrek åt mig: "Gerade aus!" Kanske till döden, vem vet? Min besvikelse var obeskrivlig. Jag hämtade mig snabbt. Tittade mot ingången till Ratusz, där judar jagades in under ackompanjemang av slag från gevärskolvar. Jag sprang snabbt åt det hållet så att ingen soldat hann i kapp mig, och lika snabbt förbi alla hulliganer som var uppställda vid ingången. Väl inne blev jag minst sagt förskräckt.

Det föreföll som om hela stans judiska befolkning var ihopträngd i ett hörn. Inne på gården var det fullt med militärer. De bara slog. Alla försökte komma in i mitten för att undvika de kraftiga slagen från gevärskolvorna. Min hjärna arbetade för högttryck. Hur skulle jag komma undan? Det hörn där vi alla var hoppträckta låg när vår affär. Jag var på dess baksida. Jag kunde hela Ratosz både in-och utvändigt och visste hur man kunde komma in i affären. Jag behövde bara ta mig fram till den plats där vår affär gränsade till grönsaksmagasinen, bara ta bort några brädplankor, så var jag där. Men jag gav upp tanken lika snabbt som jag kommit på den. Skulle jag gå in så skulle alla vilja komma efter. Tyskarna fanns överallt. Det skulle bara få dem att sätta igång maskingevären.

Vi var tvungna att stå hela tiden. Hende hoch (händerna i luften). Jag tittade mig omkring. Som tur var hittade jag ingen från min familj. De som stått uppställda i porten tidigare var borta. Jag fick senare veta att de var polacker och att alla blivit skjutna. Under förevändning att en milis blivit skjuten tog de alla judar de kunde komma åt. En del var polacker, den s.k. intelligentian. De sköts samma kväll.

Sent på kvällen kom en hög officer och sa : "Ihr kann die Hender unterlassen", ni kan ta ner händerna. Jag frågade om någon hade sett min familj. Jag hade inte varit hemma på några dagar och ville veta vad som hänt. Men ingen visste något. Jag var nu säker på att de lyckats komma undan. Jag kände lättnad. De fyra tyska judar som utverkat att vi kunde gå på gatan utan att bli fast gav stans tidigare ledare en impuls att organisera sig. De skapade en kommitté av personer som tidigare tillhört fullmäktige i judiska församlingen. I spetsen stod Dr. Lemberg, tidigare ordförande i zionistiska organisationen och medlem av fullmäktige.

Natten var inte lång. Vi pratade med varandra . Vi försökte komma underfund med varför vi var där och vad som skulle hända med oss. En del påstod att vi skulle komma att skickas till Tyskland, till arbete för att ersätta de som var mobiliserade. På förmiddagen visade sig Dr.Lemberg. Han sa ingenting. Men bara åsynen av honom gav oss hopp. Vi var alltså inte bortglömda. Man bryr sig om oss. Vi fick veta att alla under 16 år kunde gå hem och att vi skulle få mat. Hela dagen gick lugnt till fast vi levde i ovisshet om vad som skulle hända. Vid skymningen hördes ett skrik: "Alle eintreten!" Vi skulle ställa oss i fyra led och marschera ut. Ute var det dödstyst. Ingen människa syntes till. Bara soldater och maskingevär. Vi gick Szudikergaz i riktning mot stationen. När vi kom fram till stationen väntade ett frakttåg på oss, öppna vagnar utan tak, det slag man brukade frakta kol med. Vi stuvades in i tysk ordning.

Vi gick fram till tåget. När några vagnar var fulla, skrek de stopp. Tåget rullade fram lite så att tomma vagnar kom fram. Så lastades vi på och i väg. Vi blev tillsagda att hålla ner huvudet. Den som lyfte på huvudet blev skjuten. Mellan vagnarna satt små hytter. Före kriget, när tåget var lastat med kol, satt en vakt och såg till att inget stals. Där satt nu en soldat i varje hytt med geväret riktat mot oss. Med risk för att få en kula i huvudet lyfte vi lite grann på blicken för att orientera oss om var vi var på väg. Vi såg att

tåget gick mot Sieradz. Vi började frukta att vi var på väg till Tyskland. Tåget stannade.

Jag befann mig i den sista vagnen. Jag hade gått ut bland de sista från Ratoz. Den taktiken skulle jag sen tillämpa många gånger, att aldrig vara först. På så sätt hade jag tid att överblicka vad som var på gång. För det mesta var det en bra strategi men inte alltid. Tåget stannade och det blev alldeles tyst. Jag lyfte försiktigt på huvudet. Det var mörkt. Jag hörde bara gnissel av tåglås, dvs vagnar öppnades. Vi visste inte var vi befann oss.

De tillämpade samma metod som vid påstigningen. Några vagnar tömdes i taget. Stegvis kom vi närmare stationen , och jag hörde allt starkare skrik. När skriken var helt nära, lyfte jag på huvudet och såg vad som hände. På stationens perrong drogs en vagn fram och två rader med tyskar med gevär slog obarmhärtigt på de avstigande med gevärskolvorna. De slog tills nästa vagn öppnades. Jag förstod att nu gällde det att så snabbt som möjligt komma ur vagnen. När min vagn var framme, så snart den öppnades och ungefär hälften var ute, tog jag ett snabbt språng. Kolven missade mig och jag blandade mig snabbt med massan. De slog oupphörligen. Skriken var fruktansvärda. Jag lyckades hålla mig i mitten. Intill mig fick en en gevärskolv i huvudet. Hans hjärtskärande skrik gjorde mig som bedövad. Till slut var tåget tomt. Vi började marschera. Till skillnad från i Zdunska Wola, där vi fick marschera i lugn och ro, följdes vi nu av soldater som slog oss hela vägen. Vi sprang på varandra. Människor ramlade och blev nertrampade. Framför mig ramlade flera människor. De passade på att slå oupphörligen och mördande. Jag drog upp fötterna som blivit inklämda i mängden och tappade en sko men kom vidare.

Vi visste inte vart vi jagades någonstans, i mörkret kunde jag inte orientera mig. Det jag visste var att vi var i Sieradz. Polen var uppdelat i olika län. Varje län i stororter. Zdunska Wola tillhörde Sieradz län, stororten var Sieradz, trots att befolkningen var större i Zdunska Wola. I Sieradz fanns de stora statliga verken, likaså stora fångelser.

Till ett fångelse kom vi till slut. På fångelsegården upphörde jakten. Vi slussades in i celler. Tydligen var fångelset inte i stånd att ta emot så mycket folk på en gång. Jag kom in i ett stort rum som inte alls liknade en cell. I mitten av rummet stod ett stort bord och det var allt. Vi började andas ut.

Det var mest medelålders män och alla var mycket trötta och förvirrade. Man kunde inte ens tänka: "vad kommer att hända sen?"

Min farfar hade de sista åren använt valerianadroppar. De brukade han ta på en bit socker. 21 droppar när han inte mådde bra. Nu pga kriget, tog de slut på apoteket. Så när jag åkte till Lodz på mina uppköpsresor, brukade jag alltid köpa valeriana åt honom. Dem hade jag nu i fickan. Beresz Szoten, en man i 50 års åldern som hade en stor tygaffär, var med i vårt rum. Han mådde dåligt. "Jag har valeriana", sa jag. Någon hade socker i fickan. Flaskan gick runt och de äldre började också må lite bättre. Jag vet inte vad klockan var, men när jag hade vilat upp mig från dagens och gårdagens strapatser, la jag mig på golvet och föll i djup sömn. Vi väcktes tidigt på morgonen. Efter någon stund släpptes vi ut på gården. Där möttes vi av en hemsk syn. Gårdagens marsch hade skördat sina offer. Längst ner i ett stort rum låg många skadade, ansiktena var oigenkännliga. De kunde inte röra sig. De lätt skadade gick på gården med öppna sår. Synen var fruktansvärd. Vi andra hade klarat oss med blotta förskräckelsen.

I samma cell som jag fanns en kusin till min far, Mordechai Klein. Mordechai emigrerade till Frankrike och bodde i Paris. En vecka innan krigsutbrottet kom han hem för att hälsa på sin sjuka mor. Och där satt han nu tillsammans med mig i centralfängelset i Sieradz. På eftermiddagen kom en grupp på tre höga SS män. Jag la märke till att Mordechai tittade på dem, ömsom med förvirring, ömsom med fruktan. De sa följande: "Zdunska Wola är införlivat med tredje riket och i tredje riket får inte judar bo." Vi skulle skriva på att vi lämnar tredje riket så skulle vi få lämna fängelset. Två av dem gick men en stannade. Mordechai tog ett halvt steg mot honom. Han gick fram till Mordechai och sa: "Mordechai, ich kann dir nicht helfen." Mordechai, jag kan inte hjälpa dig. Och gick. Mordechai berättade för mig vem han var. De bodde på samma gata och var ungdomsvänner. De hade hälsat på varandra nu när han kom hem. SS-männen skulle komma tillbaka och samla in våra underskrifter att vi förbinder oss att lämna stan, men de kom aldrig.

I stället började de att placera om oss. De gamla fick åka hem och vi unga sattes i små celler. I min cell var vi 24. Rummet saknade helt möbler, vi satt alla på golvet. Nu när alla andra fått gå hem och bara vi unga stannat kvar, trodde vi att vi skulle komma att skickas till Tyskland. Konstigt nog var vi alla

glada. Vi sjöng och det irriterade vakterna. De knackade på den lilla fönsterrutan: "Ruhe!" (var lugna!)

Efter flera dagar släpptes vi alla. Vi åkte tåg till Zdunska Wola och marscherade in till stan i slutna led med fyra i bredd. Vi kom fram till torget. Samma ställe som de för åtta dagar sen tagit oss från. Militäriskt stod vi, utan att veta vad som skulle hända härnäst. "Ni får gå hem," sa de. En obeskrivlig lättnad. Det var bara drygt en vecka sen jag åkt till Lodz för att göra mina uppköp. Sen hade det hänt så mycket som jag inte trodde var möjligt.

Både då och nu långt efteråt frågar jag mig hur det var möjligt. Hur kan människor tillhörande en världskultur förvandlas till vilda djur mot sina medmänniskor? Jag hade ju läst om judeförföljelser i Tyskland, men ingenting som liknade vad jag hade varit med om de senaste dagarna. En man vid namn Lipszytz som kom till Zdunska Wola tillsammans med de tyska judarna, också denne en bekant till min far, hade lämnat Zdunska Wola under första världskriget och bosatt sig i Berlin. När jag träffade honom på fängelsegården sa han: "Jag känner inte igen mina tyskar. Sånt har aldrig hänt i Tyskland."

Nu var jag hemma igen. Glädjen var stor. Men vi var fortfarande lika ovissa om vad som skulle hända med oss. Min familj hade blivit räddade genom portvakten. Vi bodde inne på gården 2 tr upp. På varje våning fanns 2 lägenheter. Vår granne var Bojdik Schochet, som jag tidigare nämnt.

Uppe hos oss på andra våningen kunde man stänga av mot resten av trapphuset genom att fälla ner två träplattor. När tyskarna sprang som vildar för att ta judar tog de i varje hus med portvakten. Han skulle följa med in i varje lägenhet. Mina föräldrar såg vilda soldater på gården och släppte ner plattorna. När portvakten kom med soldaterna till andra våningen och såg de nerfällda plattorna sa han: "Det här är vinden." De trodde honom och gick. Tack vare portvakten slapp min och Bojdeks familj undan.

Återförenad med min familj berättade jag vad jag gått igenom. Min mor kramade om mig: "Nu reser du inte mer till Lodz!" Jag visste inte då att jag nu varit i Lodz för sista gången. Jag berättade inte om det omänskliga jag varit med om, utan sa bara att de ville att vi skulle lämna stan. Att de t.o.m.

ville att vi skulle skriva på, men att de aldrig kom tillbaka och samlade in underskrifterna. Hemma hade de inte haft en aning om allt detta. Inte heller Judenrat eller Dr Lemberg visste någonting om detta.

Jag hann knappt hämta mig från Sieradz strapatser när de började pina alla de kunde komma åt. Judarna jagades ut på torget. Den här gången sökte de speciellt efter judar med skägg och öronlockar. De började med de vanliga skriken: "Los, los, los!" Jagade runt och slogs. De samlade alla de kunde komma åt. Vi andra fick stå och titta på. De klippte av skäggen på de äldre.

För de unga med öronlockar gick det sämre. Innan lockarna klipptes av fick de göra olika förnedrande gymnastiska övningar. De fick hålla i spetsarna på öronlockarna en i var hand och händerna var utspända så att lockarna spretade utåt. Huka sig, stå på knä, halvsittande men stå på tåspetsarna. Hela tiden med öronlockarna i händerna. Dem fick de inte släppa. Varje gång någon tappade en öronlock eller ramlade stod de över honom. Fortfarande kan jag framför mig se ett ansikte fyllt av plåga. Det sa så fruktansvärt mycket. Den unge mannen tänkte säkert på alla plågor vårt folk hade fått stå ut med under årtusenderna. Alltid var vi ju ett tacksamt objekt för alla andras misslyckanden. Alla gjorde sig lustiga på vår bekostnad. Den fromme chassidiska pojken tog det som Guds straff. Tydligen för någonting han aldrig hade gjort. Han hade sin fasta tro på den evige och att hans barn skulle komma att överleva även de som hade tagit ut oss på torget för att förnedra och plåga oss. Själv hade jag inte längre öronlockar, men jag fick stå och titta på. Polacker stod runt torget och tittade på. "Skammen gjorde mera ont än piskan", ett hebreiskt ordspråk. Med det var bara början på vad som skulle komma.

De ca 10 000 judarna i Zdunska Wola bodde för det mesta i stans centrum. Vi trängdes i hop mera och mera. Då och då fick några lämna sina hem. Ofta med 3 tim. varsel. Vi fick sy judestjärnor på alla kläder. När man gick på gatan och en uniformerad tysk kom en till mötes, fick man lämna trottoaren och gå på vägen. Utan att tänka på det, fortsatte jag en dag förbi en gendarm och lämnade inte trottoaren. Jag fick följa med honom till polisstationen. Han tog mig med till sitt rum och tog av sig hatten och rocken. Han öppnade ett skåp där det hängde olika typer av piskor, valde en, vände sig om mot mig och visade på en bänk. "Bitte, legen sie sich hien." Var vänlig och lägg er här. Han började slå med stor kraft, men det där "...legen sie sich bitte" gjorde mera

ont. De första slagen var värst, sen var jag som bedövd. När han slutade kunde jag knappt ställa mig upp. En vakt påminde mig om att jag skulle gå. Det tog några dagar innan jag kunde sitta och gå bra igen.

Församlingen, eller Judenrat som det hette då, hade sina lokaler i Szudikergas. En dag kallade Dr.Lemberg ungdomar mellan 20-35 till Judenrat. Han sa att han hade fått i uppdrag att organisera judisk polis. Han var alltid noga med att säga: "Jag fick i uppdrag att meddela..." Han förklarade polisens uppdrag att hålla ordning o.s.v. Han slutade med att säga att detta var viktigt och att alla som ville skulle komma fram. Han pekade på ett bord där en man satt med papper och penna för att skriva in namnen på de frivilliga.

Kort därefter avspärrades den delen där judar bodde med en bom i varje gatuhörn. En judisk polis vaktade att ingen gick ut. Med få undantag tog inte den judiska polisen sina uppdrag på allvar. Min far var grossist i jäst. Genom det att vi sålde jäst hade vi flera tyska bagare som kunder. Bagaren Haman var en av våra kunder. Hans fru och min mor blev vänner före kriget. Hon besökte oss nu. Vi bodde fortfarande i vår lägenhet. Hon sa till min mor, och pekade på min yngre bror: "När du vill ha bröd eller något annat kan du skicka honom till mig." När min lillebror ville gå ut stannade han vid bommen. Polismannen förstod att han ville ut. Han vände sig om och började promenera tills min bror hunnit gå förbi.

Titt som tätt var det överfall. Tyskar med gevär, i bland med bajonetter på, gjorde razzior i lägenheterna. De kom och gick. Hade man otur kunde man få en bajonett i sig. De sa aldrig ett ord.

Politiska diskussioner, med en tysk tidning och en världskarta på bordet, fortsatte hos Machel Tyszler. Fast nu blev det alltmer farligt. Vi läste om tyskarnas framgångar och det bådade inte gott för oss. Alla var säkra redan då på att de till slut skulle förlora kriget. Vad vi däremot inte hade räknat med var att det skulle komma att ta så lång tid och att vi skulle komma att betala ett så högt pris. Vi kunde bara konstatera att de höll på att erövra hela Europa. Trots Meilich Baumanns fantasier blev vi skeptiska om ett snabbt slut på kriget till vår fördel.

1940 var Rudolf Hess i Lodz, eller Litzmanstad, som tyskarna kallade staden efter det att de införlivat hela länet i tredje riket. I sitt tal till hitlerjugend, där

han skisserade det 1000-åriga riket och dess framtidsplan, meddelade han att de skulle bygga en autobahn mellan Poznan och Frankfurt an der Oder. Den skall byggas med, som han uttryckte det, "Judenblut", judiskt blod.

I juni 1941 kom en tysk i övre medelåldern till vår stad. Han såg ut som ett mellanting mellan en före detta sportsman och en försäljare, klädd i kavaj och golfbyxor. Tittade man närmare på honom såg det ut som han stannat i växten. Han var kortväxt med ett rätt så gammalt ansikte. Man såg honom på gården vid judenrat. Han förhandlade med judenrat om unga människor som skulle skickas till Poznan till arbete. Min bror Jerachmiel kom med i den första transporten. Man trodde att han skulle nöja sig med detta men i juli uppenbarade han sig igen.

I och med att vi drevs till gettot, upplöstes Michuel Tyszlers politiska grupp. De spreds åt olika håll. Men nyheter fick vi fortfarande. I vår stora sorg, då vi fick veta att tyskarna intog land efter land, fanns det ett hopp. England lyckades förbli fritt. Hitler avstod från att erövra England och nöjde sig med terrorbombning. Och trots inviter, lyckades Winston Churchill avvisa alla fredsförslag. Därav vår förhoppning.

I juni 1941 vände Hitler kosan från England till Ryssland. Och det var början till slutet för honom. Mänsklighetens stora tur. Hans anfall kom överraskande för diktatorn Stalin, som trots alla varningar från olika håll att ett anfall från tyskt håll var att vänta, och trots sin kända misstänksamhet mot alla inte trodde på ett tyskt anfall. Det tyska anfallet var enormt. Tillsammans med bundsförvanterna Ungern, Rumänien och Italien, samlade nazisterna en arme på ca 3 milj. man. Det tyska huvudangreppet mot Ryssland iscensattes i tre riktningar. Mot Leninggrad, Moskva och Kiev. Den ryska gränsarmen krossades i stora inringningsslag eller drevs snabbt tillbaka.

Då kom människohandlaren för andra gången för att hämta fler judar. Jag fick en order om att inställa mig till judenrat. När jag kom dit fanns där redan en hel del män i min ålder. Alla var mellan 20-30 år. Vi gick in i ett rum där våra namn prickades av. Vi gick ut på andra sidan och sen till tåget. Vi visste inte vart vi skulle. Bara att vi skulle få arbeta och som vi trodde i Tyskland. Det hade ju hela tiden

talats om att de mobiliserat de flesta vapenföra i vår ålder och behövde arbetskraft.

Konstigt nog var vi inte bekymrade. Jag var bara ledsen att jag måste lämna min familj och över ovissheten om och när vi skulle komma tillbaka. Då jag sa adjö till mina föräldrar visste ingen av oss att vi aldrig skulle återse varandra igen. Vi åkte med vanliga passagerartåg till Sieradz. Där gick vi till någon militärförläggning. Vi registrerades där och mot kvällen åkte vi med samma tåg igen. Vi satt bekvämt och hade det ganska gemytligt. Vart vi var på väg visste vi inte. Men vi oroade oss inte mycket för det ovissa. Vi trodde att vi var på väg till Tyskland. Vi åkte i alla fall i den riktningen. Sent på kvällen stannade tåget. På stationen stod en skylt: "Poznan." Jag såg många SS-män på perrongen. Men det var man ju van vid. Att de väntade på oss föll mig inte in. Dörrar öppnades snabbt och ett väldigt skrikande började. "Los, los, los!" Vi fick springa snabbt till de väntande och öppna lastvagnarna. "Ner med huvudet! Den som lyfter på huvudet blir skjuten!" Visserligen hade jag hört det tidigare men på något sätt blev det en besvikelse efter den lugna dagen. En sådan välkomsthälsning bådade inte gott. Vi åkte förbi stan och kom till en enslig plats. Vi åkte in på en stor plats med träbaracker och runt barackerna löpte taggtråd. Vi fick ställa oss i led, fyra och fyra. Vi räknades och sen marsch! De räknade till 28 st som föstes in i ett stort långt rum med dubbla sängar och i mitten ett långt bord med bänkar på var sida. Vi samsades om sängplatserna så att nära vänner fick ligga intill varandra. Efter den långa dagen och den vidriga välkomsthälsningen var jag trött och somnade meddetsamma.

Vi väcktes tidigt på morgonen. Det var eintreten, uppställning, Lagerführer, lägervakten, presenterade sig och 3 vakter, en obervachtmeister och två under honom. Den ene var kort med glasögon och med mycket elakt utseende. Den andre såg mera sympatisk ut. Alla tre talade polska. De var Volksdeutsche. Lagerführern var en SS-man av mycket hård kaliber. Och slutligen Herr Oberkoch, en österrikare som skulle visa sig vara den värste banditen.

Dagen därpå var det Eintreten, samling. Vi blev betittade av civila tyskar. Jobbet bestod av att lägga ut räls på ett stort ödeland nära lägret. Det var tungt arbete. Tre man på vardera sidan fick lyfta upp rälsen på axlarna och sätta den på plats. Sen kom vagnarna och vi började med att med en skyffel

ta bort det översta jordlagret som de kallade "die Mutter Erde", ett jordskikt ca 20-30 cm djupt.

Firman vi arbetade för hette Otto Rölich. Företaget hyrde oss av SS och betalade en viss summa per person. Vår arbetsledare, omkring 50 år gammal, talade med Bayersk dialekt. Gav korta och bestämda order. Arbetet började bli allt svårare. Förplägnaden var dålig. På morgonen fick vi 250 g bröd och någonting som de kallade för kaffe. Detta skulle räcka hela dagen. På kvällen fick vi soppa.

Som tur var fick vi paket hemifrån. Men de kom ganska sporadiskt. Till det kommer att det kunde hända att vi kom hem på kvällen, trötta och hungriga och väntade otåligt på soppa och istället kommenderades "Eintreten". Lagerführern kom fram och förklarade att vi hade glömt stänga toalettdörren. Som straff: "Das ganze lager bekommt heute nicht Zufressen." Kort sagt; som straff ingen mat. Den som hade någonting kvar från något paket kunde skatta sig lycklig.

Hösten närmade sig och det började regna. Vakterna gick med långa regnkappar och gummistövlar. Men vi frös i våra tunna kläder. Hemkommen efter en sån dag var man slut. Och hade man oturen att något gått snett i lägret var det till på köpet: "Das ganze lager bekommt heute nichts zufressen." Då var man förtvivlad.

Natten verkade så kort. Först fick man hänga upp kläderna, så de skulle vara torra till nästa morgon. Jag hann knappt somna in innan det hördes: "Aufstehen!" (Stig upp) och sen berodde det helt på vilken av de två vakterna som väckte. Den lille i glasögon sa tyst: "Aufstehen!" stående i dörren och gick så in i andra rummet, kom tillbaka och började slå med käppen om man var kvar i sängen. Så det gällde att vara uppmärksam och hoppa ur sängen. Jag var ganska orolig, ville undvika stryk. Följderna lät inte vänta på sig. Trots att vi var så unga och starka då vi kom blev en del av oss sjuka och orkeslösa. De sjuka fick ibland stanna i lägret någon dag och sedan tillbaka till arbetet.

En vacker dag, fick de sjuka veta att de skulle åka till "Ein Erholungsheim", konvalessenthem. Några dagar senare, det måste ha varit på en söndag eftersom vi var kvar i lägret, kom en stor lastbil, som såg ut ungefär som en

frysbil, helt utan fönster i lastdelen. Två dörrar öppnades. Jag tittade in och där fanns bara två långa bänkar längs väggarna. I taket lyste en svag lampa. De fick hjälpas på bussen. Dörrarna stängdes, som jag uppfattade det mycket tätt, och sen åkte den i väg. Jag minns att jag tyckte att det verkade konstigt att på det sättet åka till ett konvalescenthem. Vi stod länge tysta och tittade sorgset efter bilen. Vad vi inte visste då var att medan bilen åkte släpptes det in gas och passagerarna omkom, förhoppningsvis snabbt. Avgasröret gick in i bilen och så fort den startade, började dödskampen. Det var de första rullande gaskamrarna.

Av vitaminbrist fick jag varbildning i ansiktet nära munnen. Den blev allt större. I lägret fanns en läkare, en tysk jude från Berlin. Han var fånge som vi, men slapp gå till arbetet, och hade i stället hand om vad de kallade Krankenstube, sjukstuga. Jag gick in till läkaren, som sa att det måste öppnas. "Kom in i morgon så ska jag göra det." Jag fick stanna i lägret. Bara det att jag slapp stiga upp vid 5-tiden och vara ute i regnet hela dagen gjorde att jag inte brydde mig så mycket om hur och vad han skulle öppna. Jag kom till honom kl. 10.00. Där fanns det två vakter. Jag blev förskräckt bara av att se deras miner. Jag frågade läkaren vad de skulle göra här. Han sa: "Jag måste skära i dig och det gör ont, så de måste hålla i dig för det är så nära munnen så du måste sitta alldeles still." Något bedövningsmedel fanns inte. Jag lovade honom att sitta alldeles stilla om de bara gick.

Glädjen att slippa vakterna gjorde att det kanske gjorde mindre ont. Han öppnade och rensade såret i från var. Jag fick beröm för att jag satt så stilla att han kunde göra allt som behövdes. Jag gick tillbaka till baracken och lade mig på sängen med mina smärtor. Jag tyckte det gjorde mera ont efteråt än under själva operationen. Snittet syns intill denna dag. Den dagen kunde jag inte äta, det gjorde för ont. Jag tröstade mig med att jag hade fått ett paket hemifrån. Där fanns en stor bit kött och ett brev från mina föräldrar. Mamma skrev att "...vi skickar kött men det är inte kosher. Bara du orkar. Och jag hoppas att du har glömt smaken när du kommer hem". Vem kunde då veta att vi aldrig mer skulle träffas.

Kylan tilltog. En del kom till lägret med frusna öron och näsor. En kväll när vi kom hem var det Eintreten, uppställning. Jag trodde att det som vanligt inte skulle bli någon mat den kvällen. Men när vi stod där, märktes några nya

ansikten. Två män som såg för snälla ut för att vara vakter. De presenterades för oss. De var målare som skulle måla barackerna. "De som är målare skall träda fram!" Jag tänkte; "att måla måste betyda att man får vara inne, att man slipper kylan". Fast det fanns flera målare i bland oss, gick jag först fram. Efter mig kom tre till. Vaktmannen sa att i morgon skulle vi inte gå till arbetet, utan anmäla oss till dem. De två pratade polska. De visade oss var de bodde och sa att vi skulle infinna oss kl. 8.00.

Antagligen var det min räddning. Jag tålde kylan dåligt, och gladdes hjärtligt åt att jobba inne. På morgonen träffades vi alla fyra framför baracken där de två målarna bodde. Vi fick veta att alla baracker skulle målas men bara invändigt. Situationen ändrades kolossalt för mig. Vi fick lite mat av polackerna. Också från köket fick vi mera mat. Jag tyckte synd om dem som var ute i kylan hela dagen och skattade mig lycklig att jag slapp.

Efter någon dag kom en av de polska målarna fram till mig. "Du är inte målare." Jag sa att jag hade arbetat som målare. Jag ljög inte. I början av 1939 kom min äldste bror till min mamma och bad henne skriva till sin bror i Israel och be honom att skicka en affidavit (inresetillstånd) eftersom han ville åka till Israel. Engelsmännen hade kvoterat immigrationen till Israel och att komma dit legalt var ganska omständigt. Det gick om man hade en nära släkting. Mor skrev meddetsamma och han svarade ganska snabbt att han gärna skulle hjälpa till. Men samtidigt skrev han i brevet att det nu var viktigt i Israel att ha ett yrke som passade landet. Han föreslog att min bror skulle tänka på detta. I sionistiska organisationen, där han var mycket aktiv, hade han en god vän vars far var en känd målare i vår stad. Han tillhörde den mest framstående kategorin och vem som helst hade inte råd att anlita honom. Min bror rådfrågade vännen om vilket yrke som skulle vara lämpligt i Israel. De kom överens om att eftersom Israel var ett land under uppbyggnad skulle målaryrket vara passande. Vännen sa att han skulle prata med sin far om han kunde ta min bror som lärling. Han accepterades som lärling och han blev färdig målare strax innan kriget bröt ut.

Detta yrke kom mycket väl till pass när tysk-ukrainarna kom till vår stad 1940. De kastade ut oss från våra hem och förpassade oss till det blivande gettot. Tyskarna ville då ha målare som skulle måla alla de lägenheter som vi judar hade tvingats lämna för att förbereda för tysk-ukrainarnas ankomst.

Min bror tillkallades via den judiska kommittén, tillsammans med alla andra målare i staden. Han fick betalt av den judiska kommittén. Eftersom vi alla andra, som jag tidigare berättat om, var tvångsarbetare, tyckte min bror att jag skulle följa med målarna istället. Där kunde jag få ett mer meningsfullt jobb och samtidigt få betalt. När de två tyskar som tillkallat oss kom, sprang jag först. De konstaterade att jag inte var målare. Min bror och mina vänner lyckades dock bortförklara detta, hur minns jag inte.

Till min undsättning kom nu en av mina bekanta, vars far var en känd målarmästare. Han sa att jag är målare men inte lika bra som dem men att de skulle hjälpa mig. Det godtog de och jag fick stanna.

Lägre hade rustats för vintern. I en barack fanns förråd med potatis. När vi kom dit för att måla, kom en bekant från min stad fram och bad mig om några potatisar. Jag gav honom några genom fönstret efter att ha sett mig noga om så ingen såg mig. Detta blev bekant i min barack, trots att jag bad honom att inte tala om det för någon. De började komma en efter en. Alla försäkrade mig att de inte skulle tala om det för någon. Till slut gick några som fått potatis in i baracken och kokade dem. Vakterna kom på att det stals potatis. De hittade potatis hos några och tog dem till vakten. En talade om att det var jag som gett honom potatis. Den tyske Lagerführer hade kommit på ett straff som var fruktansvärt. Första offret var en medelålders man. Han bands fast vid en påle mot kvällen och fick nästan frysa ihjäl. Men han hade turen att den natten var mild så han överlevde men var mycket dålig. Någon hjälpte honom till läkaren, men snabbt kom en vaktman med order från Lagerführer. Läkaren fick inte ta emot honom. Han fick dö på trappan till läkaren.

Någon tipsade mig om vad som hade hänt. Jag förstod att risken fanns att jag skulle bindas fast. Jag sprang till baracken och klädde på mig allt jag hade. Jag blev kallad till vaktöversten. Det var ingen idé att neka. Jag togs till pålen och bands fast. Jag trodde att min sista stund hade kommit. Men av en oförklarlig anledning blev jag inte rädd. I mina tankar tog jag avsked av mina föräldrar som jag då hoppades att återse. Det var mycket som rörde sig i min hjärna.

Jag måste väl ha stått 1 eller 2 timmar. Plötsligt kom en vakt med en judisk polisman och band upp mig. Han tog mig med till deras rum. Då kände jag

att jag var stelfrusen. Där väntade en varm soppa på mig och de badade mina fötter i varmt vatten. Efter en timme var jag nästan återställd. Men först nu kom chocken. Jag insåg att jag inte skulle ha klarat mig mycket längre. Att jag frigavs berodde på att Lagerführer var bortrest. Polismannen var en god vän till min äldste bror. Han hade troligen affärer med vaktchefen. Och det var min smala lycka. Jag tillbringade lång tid i de båda polismännens rum. Jag tackade dem för att de hade räddat mitt liv och gick sen till min barack. Där stod alla och väntade på mig. Alla var glada för det lyckliga slutet. Men jag fick inte tillbaka mitt arbete som målare. Det spelade ingen roll för mig eftersom baracken med potatisen var den sista och jobbet skulle vara slut för alla om ett par dagar.

Vintern närmade sig med snabba steg. Kylan tillät inte vidare arbete. Jorden var nu helt frusen, så verksamheten inställdes. Tyska förmän försvann och vi fick vara i baracken. Vintern 1941 var sträng och mycket kall. Bara ibland fick vi tillräckligt med bränsle för att hålla värmen uppe. Snön la sig på vägarna och framkomligheten var begränsad. I detta skede togs vi till snöröjningen. Vi organiserades i grupper på olika avsnitt av huvudleden. Jag var i ett kommando nära en bebyggelse.

Den ansvarige var en polack, antagligen från trakten. Han passade att vi gjorde vårt jobb och höll oss samtidigt ifrån bebyggelsen. Paketen hemifrån upphörde att komma. Maten i lägret var dålig och knapp. Hungern gav sig till känna. Den som inte har varit hungrig en tid kan väl knappast förstå. Den som kunde, smög sig i från snöskottningen och in i samhället som var nära huvudvägen där vi var sysselsatta. Man knackade på dörren till närmaste hus och fick mat. De fick också mat att ta med sig. Det spred sig och flera sprang ifrån arbetet till samhället. Polacken hade svårt att hålla ihop gruppen. Han anmälde till Lagerführer. En pojke hade mat med sig när han åkte fast. Han fick stryk tills han talade om vilken familj som hade gett honom mat. Sedan blev han hängd. Polacken som gav honom mat och hela hans familj försvann därifrån. Vart vet jag inte, antagligen till Tyskland till tvångsarbete. Att man kunde bli hängd avskräckte inte. Hungern var starkare.

Poznan var känt i judiska kretsar för att vara antisemitiskt. Det bodde inte så många judar där före kriget. Så vi var glatt överraskade att de gav oss mat i medvetande om den risk de tog. Jag skaffade mig ett ställe dit jag gick så fort jag hade en möjlighet. Första gången jag knackade på dörren öppnades

dörren av en medelålders kvinna. Han blev förskräckt vid min åsyn. "Kom in", sa hon förskräckt. Hon skickade ut sin dotter som var i 17-18 årsåldern. Hon stod vakt om någon skulle komma. Mamman proppade i mig smörgåsar och mjölk. "Polkni, polkni!" Svälj, svälj snabbt, sa hon, med fasa i ögonen och darrande röst. Under tiden hon matade mig, berättade hon att hennes man blivit tagen av tyskarna. Vart han befann sig visste hon inte. Det var bara hon och dottern som var kvar i huset. Hon förklarade för mig att jag fick äta så mycket jag ville, men hon var rädd att ge med mig något. "Får de veta att du varit här, så vet du vad som väntar mig och min dotter." Jag åt så snabbt jag kunde och gav mig av därifrån. Lättnaden var stor för dem när de konstaterade att jag gick och ingen hade sett mig. Jag har tänkt på dem många gånger. Jag har känt ett stort behov av att träffa dem och ersätta dem för allt de gjorde för mig och för den risk de tog. Tyvärr vet jag inte vad de hette.

Till slut avslutades hela snöröjningen och vi fick vara i baracken. 6-7 km från vårt läger fanns ett annat läger, Lenzingen. Där var min bror Jerachmil. De hade det mycket lättare. De kom till oss och kastade bröd över taggtråden tills en vakt upptäckte dem och började skjuta. Vi bad dem att inte riskera sina liv och att inte komma mer.

Vintern började närma sig slutet. Vi hörde rykten om att vi skulle förflyttas till Tyskland. 1942 hade tyskarna redan nästan hela Europa. Mitt i det ryska fälttåget behövde de allt tillgängligt folk hemma. De flesta var ju mobiliserade. De kom väl till slutsatsen att autobahn mellan Poznan och Frankfurt an der Oder var mindre viktig. På så sätt kunde de få loss de tyskar som var bundna vid projektet och en massa judar.

På våren 1942 kom vi till ett ställe som heter Fort-Lausitz. Transporten gick med boskapsvagnar, men gick lugnt till. Lägret vi kom till var ett paradiset om man jämför med det tidigare. Det såg ut som f.d. militärbaracker med metallsängar. Vi var inte så många i ett rum, ca 12-15 st. I samma läger fanns polacker. De var dock fria att gå vart de ville efter arbetet. Det fanns en kantin, där både tyskar och polacker fick handla. I början fick vi gå in och handla där. Det sas att vi skulle få lön varje vecka, lika mycket som polackerna.

Det visade sig vara en sprängämnesfabrik. Antagligen tillverkades där krut eller något liknande. Hela anläggningen låg under jord och ner dit kom vi aldrig.

Dagen vi kom var vi lediga. Vi fick titta oss omkring och stifta bekantskap med polackerna. Snart kom det instruktioner. "Judarna får inte lön och får inte blanda sig med polackerna och får inte gå in i kanten". Samtidigt började paketen komma igen hemifrån. Vi fick dem öppnade. I vårt rum fanns några från små städer varifrån det inte kom några paket. De var redan evakuerade, men det visste vi inte då. Men vi som fick paket delade med oss. Maten där var bra. Ransonen var samma som i Poznan, 250 g bröd på morgonen, men det fanns alltid någonting på brödet. Lite marmelad eller en bit ost etc. Soppan vi fick på kvällen var också bra. Man kunde faktiskt bli mätt. Naturligtvis hjälpte våra paket till.

I lägret fanns det en läkare som var tysk jude och inte hade så mycket att göra. Vi var unga och fortfarande friska. Han gick omkring, tittade på köket och allt annat. Bl.a. upptäckte han våra paket. Han tyckte det var orättvist att en del fick paket och andra inte. Vid ett sammanträde med honom förklarade jag att vi delar med oss. De som får ett paket hemifrån delar med sig med de som inget får. Det brydde han sig inte om, utan föreslog lägerchefen att alla paket skulle gå till köket och blandas med den andra mat vi fick. Resultatet av den rättvisan blev att när de öppnade paketen, upptäckte de korv och andra läckerheter som våra föräldrar, utan att själva unna sig något, skickat till oss. Den maten tog de hand om för egen del. De sämsta bitarna blandades in i de stora grytorna. Jag gick in till läkaren och visade att jag tidigare hade haft rätt och att följderna av hans ingripande var att tyskarna fick våra paket och vi ingenting. Vi hade ett stort gräl, men det var för sent. Det han hade gjort kunde inte göras o gjort. Den schismen mellan Ostjuden och våra judar fanns kvar t.o.m. i koncentrationslägren. Under vårt gräl fick jag höra "die Ostjuden", precis som om han inte hade varit i samma båt som jag. Han lugnade sig till sist. Förmodligen insåg han att han hade fel. Han erbjöd mig att komma till hans rum efter maten så skulle jag få en soppa av honom. Trots att vi då knappast hade för mycket mat tackade jag nej.

Fördelarna med det här lägret var att vi inte fick stryk och att arbetet inte var svårt,

i alla fall inte det arbete jag hade. Jag blev tilldelad två tyskar och två murare. Alla jobbade under jord. Ovanifrån syntes bara små stenbyggnader som dolde nedgångarna. Vad som fanns under jorden fick vi aldrig veta. Vid utgången var det sträng kontroll, speciellt för tyskarna. De fick inte ta med sig någonting eldfarligt. Inte heller cigaretter. Vi judar blev inte kontrollerade alls, de kunde inte tro att vi skulle ha cigaretter.

Min mästare, som vi kallade honom, hette Schram och var mycket pratsam. Han berättade om första världskriget, där han hade varit med. Han avslutade med följande ord: "Vi har förlorat världskriget. Vi kommer också att förlora det här kriget, och det blir vi arbetare som får betala för allt de ställer till med." Dessa ord var mycket uppmuntrande för mig. Att höra sådana ord från en tysk, i synnerhet i april 1942, då de fortfarande trodde på det 1000-åriga riket som deras Führer hade lovat dem. Han frågade mig om jag kunde ta med mig cigaretter. Han vågade inte ta med sig några. Det var mycket farligt. Vi skulle byta cigaretter mot mat. Han förklarade för mig att han inte hade det så lätt. Han hade sina kuponger men han kunde ta med sig potatis. Nästa dag hade jag med mig två cigaretter och han en stor portion kokt potatis. Bytesaffären fortsatte varje dag. En gång kom han med mycket små potatisar. Han verkade generad. "Ser du min kompis är med i partiet, så han har fortfarande smörgåsar med skinka. Men jag lever bara på ransonen. Jag hade tyvärr bara de här potatisarna." Jag fick klart för mig hans politiska åsikter och det förvånade mig att han vågade tala så öppet med mig.

Vi hade olika möjligheter att skaffa mat. Bl.a. kunde man be en polack att köpa i kanten. Om man hade pengar. Enklare var det att hoppa över ett staket till franska krigsfångar. De fick paket genom Röda korsets försorg. De delade med sig till oss om man bara lyckades komma över staketet.

I det här kriget hade det onda ingen ände och det goda tog snabbt slut. En vacker dag fick vi veta att vi skulle förflyttas till ett annat läger utan att veta vart. Själv ville jag stanna här tills krigets slut. Men vårt öde låg helt i deras händer. Vi kunde aldrig själva på något sätt påverka vår situation. Vi forslades som vanligt i boskapsvagnar och efter en dags resa kom vi fram till Kistrin Neustadt.

Vid ankomsten till lägret möttes vi av en stank som jag inte kunde identifiera. Så småningom fick jag veta att vi kom till en fabrik som

tillverkade cellulosa och papper. Stanken skulle jag vara tvungen att hålla till godo med hela tiden. Vi kom ju från ett läger med 10-12 st i varje rum, men här kom jag in i en stor barack. När man stod vid ingången, såg man knappt den andra ändan av baracken. På bägge sidor stod träbriter i 3 skikt. Alla var exakt lika, så det spelade ingen roll vilken brits man fick. I mitten fanns ett långt bord och bänkar som sträckte sig i hela barackens längd.

Vi marscherade in fyra i bredd och fick stanna vid den brits vi råkade hamna vid, vilken plats man fick avgjorde slumpen. Jag hamnade i mitten. En liten man i tjocka glasögon presenterade sig som Lagerführer. Två män, en lång och en kort, korpulent stövelklädd, förklarade med bullrande röst att de skulle hålla ordning i baracken. Deras myndighet och råhet var inte att ta miste på. Vi kom till lägret sent på eftermiddagen. När vi äntligen var inackorderade var det redan natt.

Vi väcktes mycket tidigt. Vad klockan var visste man aldrig. Ingen hade en klocka utom de två ordningsmännen, man kunde bara gissa. Vi fick 250 g bröd som skulle räcka hela dagen, samt någonting som kallades för kaffe. Fördelen med det så kallade kaffet var att det var varmt. De två kollade in oss och skrek till om någonting inte passade. Hjälpte inte det kastade de stolar. De kastade in i mängden och stolen kunde träffa flera. Så småningom lärde vi oss att fånga en stol i luften när den kom flygande. De två var inte nöjda med vår uppfinning och började kasta mindre föremål.

Efter frukost var det "eintreten". En gammal tysk väntade på oss. Han gick rastlöst fram och tillbaka. Han hade en ganska komisk gång. Den övre halvan av kroppen gick liksom i förväg och släpade benen efter sig. Stjärten kom sist och ibland trodde jag att han lämnat den kvar. Det skulle visa sig att han var farligare än han såg ut. Med sig hade han en sekreterare. En ung judisk pojke. Vi marscherade alla till arbetsplatsen. En kort promenad, allt fanns på samma område. Väl där blev vi uppdelade i olika kommandon. Jag kom in i en liten grupp. En relativt ung tysk, som inte såg farlig ut, tog hand om oss. Arbetsplatsen, eller som det kallades, "Die Baustelle", var ett stort pappersbruk som inte låg långt från floden Oder. Lukten, som man snart blev van vid, kom från cellulosan. På hela fabriken var en livlig aktivitet. Den gruppen jag tilldelades skulle antagligen ersätta hästar. Vi knuffade mindre vagnar på räls från fabriken till hamnen. Pråmar anlände med träråvaran. Man lastade stockarna på vagnar och knuffade dem till fabriken. Vid fabriken

lastade vi av där det stod två män och tog emot och la in veden i en maskin som hackade sönder träden. Klockan 12 var det lunchpaus. Vår tysk, som vi kallade Meister, samlade oss kring en vagn. Där hade tyskarna sina kläder och andra tillhörigheter. Han satte sig att äta. Vi som hade lyckats komma över en bit bröd åt också. Jag delade min portion bröd i två delar. Hälften åt jag på morgonen och hälften sparade jag till lunchpausen. Många hade ingenting kvar. Det fodrades en stark vilja att inte äta upp allt på morgonen. Efter halva portionen, 125 g bröd efter allt slit, var man fortfarande mycket hungrig. Jag lyckades behärska mig och sparade, så att jag kunde äta resten efteråt. Meister satt med oss, helt obekymrad om att vi inte hade någonting att äta. På något sätt kom jag att sitta nära honom. Vi började prata med varandra. Det visade sig att han var intresserad av Talmud och det pratade vi om varje dag, t.o.m. under arbetet. Vi passade naturligtvis på att inte anstränga oss för mycket, i alla fall inte mer än vi måste. Att spara på krafterna var mycket viktigt.

Kontakten hemifrån hade upphört helt. Inga paket, inga brev. Vad vi inte visste då var att likvidationen pågick för fullt i det län som min hemstad Zdunska Wola tillhörde. Man var alltså hänvisad till den ransom vi fick och det fick man lära sig att leva på. På kvällen vid hemkomsten fick vi en soppa med potatis. Hungrig och trött efter hela dagens slit, åt vi så snabbt att vi knappt kände smaken. Efter en stund var man hungrig igen. Vi kunde gå ut efter maten och röra oss fritt runt baracken. I huvudet malde tanken, mat, mat, mat... Hur skaffade man lite mat? Jag gick fram till köket och hoppades på ett under, men gick tillbaka till baracken lika hungrig.

Vi fick lägga oss på ett bestämt klockslag. Sen fick det vara tyst. Efter en dags jobb somnade man snabbt trots hungern. En vacker dag blev vår Meister som förvandlad. Från en människa till en vild tiger. Han började slå runt omkring sig besinningslöst. Han tog en plank från en vagn och slog blint och skrek: "Los, los, los! Schneller, schneller!" Vi flög med vagnen. Alla ville undvika slag. Vi fick snart veta att "Lavell", den gamle mannen hade tillrättaviserat honom. Han var missnöjd med vår insats. Jag undvek att få stryk. Av tidigare erfarenhet visste jag att det var lättare att jobba än att få stryk. Den de hade kastat ett öga på och klassat som "faul", lat, slutade det alltid illa för. För det mesta lyckades jag bete mig så att jag undvek stryk. Men en gång fick jag ett sånt slag i ryggen att jag trodde att ryggen sprack. Antagligen har jag en skada i ryggen än i dag. Först kunde jag varken gå

eller andas, men försökte hämta mig snabbast möjligt för att inte väcka uppmärksamhet och få mer. Vår Meister blev aldrig mera samma person. Han pratade inte mera med mig och höll sig på betryggande avstånd från oss. Lika snäll som han varit tidigare, lika omänsklig blev han sen. Han gick alltid med något tillhygge i handen, och tvekade inte att använda det.

Vintern närmade sig och mina krafter började sina. Hemifrån hördes ingenting mera. Det gick rykten att gettot i Zdunska-Volla var likviderat och att alla hade skickats till Lodz getto. Till dags dato vet jag inte varifrån ryktet kom, men jag blev nedstämd och hade börjat undra: "Vad ska bli av allt detta?"

Kriget fortsatte med oförminskad intensitet. Några tidningar eller andra nyhetsmedia hade vi inte tillgång till. Det sades att tyskarna lidit nederlag i Ryssland, men några detaljer kände vi inte till. Det fanns ingenting som kunde stärka min livsvilja. När jag stod vid rälsen där tåget gick förbi, slog mig tanken på självmord, att göra slut på allt genom att kasta mig under tåget. Rälsen låg i en liten dal, på bägge sidor var det byggt en vall. Jag gick ner för vallen och väntade på tåget. Jag blev dock tveksam om jag verkligen skulle ge upp. En tanke slog mig att bara skada mig på något sätt. På så sätt slipper jag att gå till arbetet. Vad jag då inte visste om var att bli skadad var ännu värre, det var att ett säkert sätt att bli dömd till döden. Skadade rensades ut då och då för att skickas iväg till döden.

Jag kände på mig att jag inte orkade mer. Det hårda tempot från morgon till kväll med så lite mat. En UNDERLIG RÖST SA: "GÖR INTE DET!" När tåget närmade sig gick jag upp igen till mitt arbete. Efteråt blev jag glad att jag var i livet och orkade.

När vi kom till baracken var det nästan mörkt. Vi fick den traditionella soppan, åtföljd av de tvås skrik och slag. Efteråt gick jag ut i riktning mot köket. Ut kom en man i min ålder, han var ganska så mager men såg ändå välmående ut. Han stannade och frågade: "Vad heter du?" "Janowski", sa jag. "Oj, jag heter också Janowski och är från Lodz. Varifrån kommer du?" Jag visste att vi hade släkt i Lodz. Vi gick nu tillsammans i mörkret och pratade. "Jag arbetar i köket", sa han. Jag berättade om mig och mitt arbete, men nämnde ingenting om mina sista tankar på att skada mig själv eller att ta livet av mig. När vi gick tillbaka bad han mig vänta. Han gick in och kom ut

med en soppa. "Ta den och ät upp den här." Trots att det inte var så länge sen jag ätit, åt jag med stor aptit. Jag blev på bättre humör. Dels för att jag hade träffat en som kanske var min släkting och dels för att jag fick lite varm mat i mig. Vi kunde inte räkna ut hur och om vi var besläktade med varandra. Vi var ändå glada att vi träffats. Vi gick länge och pratade. Han berättade att han arbetade i köket och att han därför inte behövde gå hungrig. När vi skildes föreslog han att jag skulle komma varje kväll och få lite soppa av honom. Jag blev tillsagd att inte berätta för någon och vara mycket försiktig så att ingen såg honom ge mig mat. Det kunde skada bägge två, slutade han. I tider där mat inte är något problem, i alla fall när varje människa kan äta sig mätt, är det svårt att förstå vad lite extra soppa om dagen kunde betyda. Jag gick dit varje kväll, men tyvärr kunde han inte alltid komma ut. För det mesta kom han dock och jag gladde mig lika mycket att få prata med honom som åt soppan.

Vintern var svår. Några varma kläder hade vi inte att vara ute i kylan med. Det gjorde att vi arbetade extra mycket för att behålla kroppsvärmen. Svårt var det den timmen vi hade paus. Ett ställe man gick till var toaletten. Det var en lång toalett där den ene satt bredvid den andre. Det drog inte så mycket som ute. Där träffade jag ryska krigsfångar. De frågade om jag hade tobak. Det hade jag inte, till skillnad från i det tidigare lägret Fort-Lausitz. Som jag nämnt träffade vi i det lägret på franska krigsfångar. Till skillnad från dessa, såg de ryska ganska eländiga ut och fick samma behandling som vi judar.

Pga undernäringen fick jag utslag, som förvandlades till var. Jag fick en varansamling på magen som gjorde det svårt att spänna bältet. Det gjorde förfärligt ont. Även i detta läger, var det en tysk jude från Berlin som var läkare. Till sin hjälp hade han vad som kallades saniteter. Efter arbetet och maten kunde man gå in till läkaren och jag gick till honom med mina bekymmer. I första rummet fanns der Saniteter . Han avgjorde om jag skulle få komma till doktorn. När jag kom in höll han på att göra rent sina naglar med en sax. Jag visade mina bekymmer. Han tog mig fram till bordet. Tog samma sax som han nyss rengjort naglarna med och torkade den med en bit bomull. Stack in spetsen och var sprutade ut. Jag skrek till av smärta. För det fick jag en örfil. Han gjorde rent såret, gav mig en knuff och sa åt mig att försvinna. Hela dagen hade jag hemska smärtor. För varje gång jag böjde mig ner gjorde det hemskt ont. Men trots den hårda behandlingen kändes

det snart mycket lättare. Det gjorde visserligen lite ont, men inget i jämförelse med den tidigare smärtan. Jag kunde andas ut.

1949 när jag blev av med tre fingrar efter en olycka på Elektrolux, blev jag opererad flera gånger på S:t Görans sjukhus. Efter andra operationen fick jag en blodförgiftning. Jag berättade för läkaren om episoden med den smutsiga saxen och att det inte blev någon infektion då. "Ni har tvättat händerna i kanske en halvtimme och ändå fick jag en infektion."

Dagarna var sig lika; upp på morgonen och ut i kylan. Den lilla promenaden till baracken, soppan och sen upp i britsen. Ibland vaknade jag mitt i natten med skrik: "är det redan morgon, jag har sovit så lite!" När jag märkte att vaktskriken avtog och att alla sov, la jag mig glatt tillbaka och somnade om. Värst var det på kvällarna.

Ibland kom jag hem genomblöt. Istället för att försöka torka kläderna fick jag ställa mig i kö för att få soppa. Sen fick man knuffa sig fram till kaminen för att få kläderna något så när torra. Vi arbetade 12 timmar varje dag, ibland mera. Vi visste aldrig om det var helg, inte ens jul och nyår. Allt passerade förbi utan ordning. Jag kommer inte ihåg nu om vi var lediga på jul och nyår.

I januari 1943 märkte jag, att jag orkade allt mindre. På kvällen gick jag in till doktorn. Mitt hopp var att han skulle sjukskriva mig. Då kunde jag stanna i baracken och slippa gå till det tunga arbetet. Men varje kväll var samma stora besvikelse. En kväll bad jag honom enträget att låta mig vara hemma. "Jag klarar det inte längre." Han berättade att han hade en kvot om hur många som fick vara sjuka. Därför måste han välja de svårast sjuka och inte de som fortfarande stod på benen. Han tittade på mig med medlidande. Han märkte att jag var i behov av att vila upp mig lite. Till slut sa han: "stanna i baracken i morgon." "So können sie sagen auch mal in Berlin gewesen." Det var den bästa nyheten för mig. Tanken att jag inte behövde gå till det tunga arbetet i morgon gjorde mig lycklig, trots att det bara var för en dag.

Det innebar också att jag inte behövde stiga upp så tidigt som de andra som gick till arbetet. Morgonen därpå, när alla hade gått till arbetet, samlades vi sjuka i en kapo och fick skala potatis. Det gjorde jag mer än gärna. Dels var vi inomhus, dels jagade ingen oss. Och till lunch fick vi soppa. Min glädje var så stor att jag inte tänkte på att det bara var för en dag och att i morgon blir

samma elände igen. Jag försökte njuta av dagen. Vi satt några stycken runt ett berg av potatis, skalade och pratade, mest om mat. Vi drömde om friheten. Hoppades att kriget snart skulle ta slut och att vi skulle kunna förenas med våra närmaste, trots att de verkade så avlägsna och trots ovissheten om vi överhuvudtaget skulle överleva. De svårt sjuka låg i sjukstugan. Många kom aldrig mer ur sängen. Ingen visste när det var ens egen tur. Men trots allt detta hade vi ett innerligt hopp och en stark vilja att överleva. För första gången på länge kunde jag tänka fritt.

Jag behövde inte vara rädd för stryk, passa mig och leva i stress och press, trots att vi dessutom hade ett hårt arbete att utföra. Bara tanken att ingen skriker eller jagar eller slår mig var fantastisk. Jag skalade potatisarna en och en. Jag hade inte på mycket länge tänkt och fantiserat om framtiden som jag gjorde denna dag, en hel dag utan att behöva gå till arbetet. Detta betydde flera års liv. På något sätt var jag ganska optimistisk. Jag hade fortfarande en tro på att jag skulle komma att överleva. Och att de som plågade mig skulle få betala.

Allt har en ände. Dagen tog slut. Jag kunde se dem komma hem från arbetsplatsen. Trötta och resignerade, darrande av köld. Det var som att titta i en spegel. Jag tittade på dem och såg hur jag hade sett ut i går, och hur jag skulle komma att se ut i morgon. Jag fattade ett fast beslut att inte gå tillbaka till samma arbetsplats som jag hittills varit på. Hur jag skulle genomföra detta visste jag inte. Vi skalade potatis nära köket och gick in med de färdigskalade till köket. Där träffade jag återigen Janowski. Han låtsades hjälpa mig tillbaka med den tunga tunnan så vi kunde prata lite.

Nästa dag, när vi kom fram till "Die Baustelle", ropades vi ut kommandovis. I regel i den tyska arbetsledarens namn. När namnet på min grupp ropades ut, låtsades jag inte höra. De som blev kvar när alla ropats upp indelades in en annan grupp. Tysken Loval stod där hela tiden, och hans sekreterare antecknade. När alla hade gått, kom sekreteraren fram till mig. Han sa tyst: "Du har inte gått med din grupp. Jag ville inte säga någonting för då hade Loval dödat dig." Jag gav honom en tacksam blick. Talade om för honom att jag inte hade mycket att förlora. Jag klarade inte det arbetet längre.

När alla hade gått, blev jag kvar med några som hade varit sjuka en längre tid. Den här gången gick det som jag hade beräknat, fast i det här kriget gick

det annars inte att planera någonting. Jag indelades i en annan grupp. Arbetet var också tungt, men vi blev inte så jagade och framför allt var det lugnare tempo. Vi skulle reparera och underhålla järnvägsräls. Problemet var att det var kallt. Längre fram skulle det visa sig att det inte var så enkelt som jag trodde. Vi fick lägga om räls, vilket innebar att vi måste lyfta de tunga järnrälserna. Vi blev utställda fyra på varje sida, så att tyngden vilade lika på alla. Det gick inte att välta över tyngden på någon annan. Mina krafter räckte inte till. Det märkte de andra, men de sa ingenting när jag försökte dra mig undan. Tyngden höll helt på att bryta ner mig.

I slutet av februari 1943 var det redan lite varmare. Det gjorde att jag inte frös så mycket. Men humöret var i botten. Mina krafter sinade allt mer. Jag försökte varje dag att bli sjukskriven, men det var inte så enkelt. Sen jag den gången jag blev sjukskriven lyckades jag inte mer.

Sommaren närmade sig. Solen kom fram. Det gjorde att man blev lite lättare till mods, kanske t.o.m. lite gladare. Och med det också hoppfullare. Vad som hände utanför lägret visste jag inte. Det gick rykten om allt möjligt. Ett var säkert - gettot i Zdunska-Volla fanns inte mer. Det sas att de blivit evakuerade till Lodz getto. Gaskamrarna visste vi inget om då.

Det gick rykten om att en transport fångar skulle skickas bort. Jag började fundera om jag inte skulle försöka komma med. Jag anförtrodde mig åt min välgörare, han som gav mig extra hopp då och då och som också hette Janowski. Han hade varit i det här lägret länge. Han avrådde mig bestämt från att försöka komma med i transporten. "Det har gått transporter härifrån tidigare. Var de åkte vet jag inte", sa han, "Det jag vet är att de fick en halv limpa var och en stor bit korv men mot kvällen kom all mat tillbaka. Det påstods att de skjutits i skogen och att en del togs till prosektorium för olika forskning."

Det han berättade lät avskräckande nog. Vi promenerade fram och tillbaka den kvällen, från baracken till köket, pratande om allt möjligt. Kanske för att dämpa den oro hans berättelse hade skapat inom mig. Jag bedömde min situation så att jag här gick mot en långsam och plågsam död och bestämde mig för att hänga med transporten om jag fick minsta möjlighet.

Under sommaren besannades ryktena att en transport skulle skickas bort och att det var läkaren som avgjorde vilka som skulle följa med. Jag gick in till läkaren och anmälde mig. Vart vi skulle - och när - fick jag inte veta. Vad som oroad mig var att det var bara svaga och sjuka de tog ut för transporten; sådana som var sjukskrivna eller hade varit sjukskrivna liksom allmänt klena personer. Jag började tänka på vad Janowski från Lodz hade sagt. Att backa ut var för sent. Men jag var inte särskilt orolig heller. Dagen kom då vi skulle ge oss av. Något bagage hade man ju inte. Det var bara "Eintreten!" och så marsch till järnvägen. Men den här gången såg jag inte någon järnväg, utan en vagn som kom in där vi brukade lassa och lossa. En sak stämde inte med det som Janowski från Lodz berättat, vi fick inte bröd eller korv.

Vi kom samma dag till Kreuze bei Reppen. Vi gick från järnvägen i lugn takt i led. Ingen var så dålig att han inte kunde gå själv. Vi gick förbi staden, en liten men vacker och ren tysk stad. I den vackra sensommardagen syntes inte mycket folk till. Tydligen var de flesta män mobiliserade.

På vägen till lägret gick vi förbi olika gator och byggnader. När jag såg en speciell byggnad fick jag hjärtklappning. Jag mindes vad Janowski sagt om prosektorium och var förfärligt rädd att man skulle göra experiment på mig, levande. I mina tankar såg jag hur de kom och skar i mig. När vi passerade förbi huset blev jag, för tillfället, lugn, bara för att åter uppleva samma sak när vi på nytt närmade oss ett hus av samma slag. När vi väl var framme i lägret, andades jag ut.

Som brukligt gick vi först till badet. Efter badet när vi skulle få tillbaks våra kläder blev vi lotsade åt ett annat håll. Där fick vi en filt. Med filten som ett plagg gick vi in i en barack.

Därför blev det minst sagt en överraskning för mig när vi gick omkring med bara en filt omkring oss som enda plagg. Min tveksamhet, fantasin och oron var i full gång. Ingen sa någonting. Jag tittade på de andra som såg förskräckta ut, oron i ögonen, fruktan i blicken fanns hos oss alla. Vad händer härnäst? var frågan vi alla ställde oss oroligt.

Det började bli lite mörkt. Vi tittade ut. Jag kunde se baracken som en fyrkant på en stor plats, ganska likt Poznan. Mina tankar avbröts av att jag

såg några av de våra, dvs judar, judiska lägerfångar. De såg rätt så välmående ut. De tittade sig omkring och gick fram till den ene efter den andre av oss. Plötsligt kom en lång kraftig kille fram till mig. Han nästan skrek ut mitt namn.

Jag var så fördjupad i mina förtvivlade tankar att jag varken hörde eller kände igen honom. Han ruskade i mig så jag vaknade upp. Jag skrek: "Ytsche!", med en röst av förtvivlan och glädje.

1939-40 när vi skickades till gettot var vi ju som innestängda i en bur. Vi fick inte gå ut efter 17 på kvällen. På kvällen samlades en del av husets invånare hos Michuel Tischler(snickare), för att prata politik, som jag nämde tidigare. Michuel hade en adoptivson, Ytsche, som även han var snickare. Vi tillbringade kvällarna tillsammans då det var utegångsförbud. Det var han som hade känt igen mig. Jag ville omfamna honom av glädje, men kunde inte för då skulle filten ramla av mig och jag skulle bli stående helt naken. Men min glädje var faantastisk. Jag kan inte återge i ord vad jag kände då. Ensam och övergiven som aldrig tidigare, naken utan kläder i en halvmörk barack, utan att veta var jag befann mig och vad som skulle hända med mig. Kanske är det redan slutet? Hur blir slutet? Blir det grymt så som jag tänkte hela vägen från järnvägen till lägret. Jag hade aldrig svävat i ovisshet som nu, under de två år som jag redan avverkat i koncentrationsläger aldrig känt mig så ensam och övergiven som nu. Jag tror att jag för första gången var riktigt rädd.

Och då uppenbarade sig "a malech von Himmel", en ängel från himlen. Ytsche måste ha sätt min situation och skräcken i mitt ansikte. Han lugnade mig. Jag ville veta var jag befann mig, så han tog mig åt sidan. Han började med att säga att jag inte skulle stanna kvar i den barack som är avsedd för sjuka. Vidare berättade han att det här är ett RAB läger. Alltså samma sort som jag varit på i Poznan, där vi byggde en autobahn mellan Poznan och Frankfurt an der Oder.

Det här lägret hade delats upp i två delar. En del för friska som gick till olika arbeten, de flesta till gårdar. Bönderna var inkallade och gårdarnas folk behövde hjälp med allt möjligt. Den andra delen, som var störst, var ett uppsamlingsläger för sjuka. "Jag känner lagerelsten", sa Ytsche. Lagerältesten var en jude från Lodz. De två barackerna för friska fångar beboddes mest av judar från Lodz. "Du ska gå till arbete på någon gård och

där får du mycket mat och dina krafter tillbaka." Ytsche tittade på mig för att understryka i vilken dålig kondition jag var. Vi kom överens om att han redan samma kväll skulle prata med Lagerältesten och nästa morgon skulle jag gå fram till honom och säga mitt namn. Min hopplösa situation förvandlades på en gång till en glädje och hoppfullhet. Jag kände mig med en gång starkare och bättre.

Morgonen därpå gick jag fram till porten där vi ropades upp. Vad jag såg var helt unikt. Folk stod och knuffades för att komma fram till en kraftig blond man som inte alls såg judisk ut. "Mich nemnt mich", ta mig, ta mig. Jag lyckades knuffa mig fram till honom och säga mitt namn. Och meddetsamma var jag på den andra sidan av taggtråden. Där väntade en grupp kraftiga, unga, friska judiska pojkar från Lodz. Judar i sådan kondition hade jag inte sett på länge. "Kom jingele , kim mit untz"! Kom unge man, kom med oss. Jag började gå med raska steg. Full med nytt hopp och stor glädje. Tyvärr bar inte mina krafter. Trots mina 23 år var jag redan slut. Pojkarna märkte det.

De tog mig på sina axlar och bar mig ända fram. Vi kom till ett stort fält odlad jord så långt ögat kunde se. Där växte alla möjliga grönsaker. Judarna kände sig hemma på gården och alla gick till sina arbeten. Jag beordrades att plocka morötter. När de tyska förmännen hade gått kom en medfånge fram till mig. "Du ska inte arbeta, ta bara igen dig." Han tog mig fram till en kulle och lyfte upp mig som om jag inte vägde någonting. Satte mig på en sten. "Sitt här, jag hämtar dig till lunchen." Det var första gången sen jag lämnade mitt hem som jag njöt av solen. Jag satt bekvämt och solade mig och tittade på hur de andra arbetade i lugn och ro. Ingen stod och slog eller skrek. De jobbade lugnt och metodiskt.

Det ringde någonstans. Alla lämnade arbetet. Jag förstod att ringningen betydde lunch. Mitt på fältet stod ett långt träbord dukat. Alla satt runt bordet . Där fanns hembakat bondbröd och dryck, smör mm. För första gången sen jag kom till koncentrationslägren kunde jag äta hur mycket bröd jag ville, det var första gången jag sett så mycket bröd. Jag åt av all världens lust så mycket jag bara orkade. Jag tror att det var den enda gången på fyra koncentrationsläger som jag blivit mätt. Alla åt i lugn och ro och det blev t.o.m. över. Efter maten och vilan i solen kände jag mig som en ny människa. Jag ville också göra en insats och bad att få göra någonting. Det

fick jag. Trots allt kände jag att jag inte var så stark. Av maten och vilan och lite rörelse mårde jag verkligen bra. Hem kunde jag gå för egen maskin.

När fälten var plockade på alla grönsaker som nu lagts på sina platser, var också vårt arbete slut. Men jag hade repat mig ordentligt. Blivit en ny människa. Ytsche hade räddat mitt liv. Jag skulle gått under i den kondition som jag kom till Kreutze. Nu var jag på benen igen och kunde kämpa för att överleva. Hur gärna skulle jag inte vilja tacka Ytsche för att han räddat mitt liv. Men tyvärr vet jag inte ens om han överlevde kriget.

Vintern närmade sig med raska steg. Ytsche och jag var hela tiden åtskilda - de två baracker som vi kallade de friska hölls för sig, liksom vi andra som kallades de sjuka barackerna.

Vid sidan av Lagerältesten fanns en man vid namn Gustaf. Vem av de två som hade makten, Mondry eller Gustaf vet jag inte. Men Gustaf, som också var från Lodz, enligt uppgift var han en bärare vid "Gajers marek" eller "Gornej rijnek". Alla fruktade honom. Alla undvek honom. Han gick lite gungande med halvt böjd rygg. Tittade inte på någon. Han ville inte bevärda någon med en blick. Och ve den, oj vej den som han tog hand om.

Under vintertiden var man hänvisad till maten man fick i lägret. Det var 250 g bröd på morgonen och en tunn soppa mot kvällen. Man gick hungrig hela dagen. Eftersom man heller inte jobbade, kändes hungern än värre. Ytsche sa att jag fick komma till hans barack när jag ville. Annars fick vi inte gå till de två friska barackerna.

Jag ville inte gå för ofta för jag ville inte ställa Ytsche i en obekväm situation. Men ibland höll jag inte ut för hungern utan gick dit. Ytsche förstod att jag måste vara mycket hungrig och gav mig i smyg något ätbart. Varifrån de hade så mycket mat vet jag inte. De föreföll i alla fall inte vara så hungriga som vi i de sjukas barack. Någon hade kommit på var potatis lagrades. Bakom barackerna fanns en källare med potatis som var täckt med jord, för att de inte skulle frysa. Jag sökte mig dit och lyckades få några potatisar. I baracken hade vi en kamin. Där kunde vi koka. Den tyska vakten upptäckte vad vi höll på med. En kom in till oss och sa: "Om jag ser er ta potatis en gång till berättar jag för Gustav." Det räckte för att vi inte skulle våga oss dit

mer. Vintern var mycket svår. Att gå omkring sysslolös och hungrig hela dagen var nästan outhärdligt. Även i detta läger fanns en sjukstuga med en läkare och en hjälpreda som kallades saniteter. Sjukstugan kallades för revir. Jag var där en gång och blev förskräckt, när jag såg Gustav stå och prata med saniteter Props. Gustav avlägsnade sig och jag kunde framföra mitt ärende. I motsats till Gustav var Props mycket trevlig. Vi fann varandra och kunde prata ohämmat. Han berättade för mig att det gick rykten om att man skulle skicka en transport av sjuka, antagligen till Lodz getto, men han sa att han inte visste om det var sant att den var tänkt att hamna i Lodz. Han visste tydligen vad som händer med transporter av judiska fångar. Men han tänkte ta risken och följa med när det blev så dags. Jag började må dåligt. Hungern liksom sysslolösheten plågade mig. All kraft jag samlat under sommaren och hösten var borta. Jag magrade och mådde hemskt dåligt.

Jag bestämde mig för att följa med om jag fick en chans. Jag talade om det för Props. Han lovade att jag skulle få följa med. Men han sa samtidigt att han inte kunde garantera att vi kom till Lodz getto. Själv var han från Lodz och hoppades att om han kom dit få träffa sin familj. Läget i lägret började bli mycket svårt. Alla kunde inte få plats vid kaminen och det var kallt. Kyla och hunger är en dålig kombination. Modet var i botten. Gustav höll ett järngrepp om lägret. Ingen vågade ta potatis. Han slog obarmhärtigt. I december kom så nyheten om transporten. Props gjorde listan. Jag gick in till honom och anmälde mig.

Så kom dagen. Props verkade mycket spänd, medan jag var ganska likgiltig. Jag befann mig i samma situation som i Kistrin Neustadt - jag hade ingenting att förlora. Situationen var ganska hopplös. I slutet av december 1943 fraktades vi i boskapsvagnar. Jag passade på att komma i samma vagn som Props. Resan tog några dagar. Varje gång tåget stannade försökte vi orientera oss om var vi befann oss genom att titta ut genom det lilla fönster som var försett med järngaller. Det var också det enda andningshållet.

Genom detta lilla hål kunde vi skilja på natt och dag. Efter några dagar märkte vi att vi var i Polen. På eftermiddagen stannade tåget. Det verkade som vi var i Lodz. Tåget stannade på ett sidospår. Banarbetare gick omkring men vi hade svårt att komma i kontakt med dem. Slutligen lyckades Props få tag på en polack som vågade komma fram. Han bekräftade att vi var i Lodz. På frågan om han visste vart vi skulle, svarade han: "Dit man går in och bärs

ut." Och så försvann han snabbt. Vi kände inte då till Auschwitz, visste ingenting om att ungnarna i Auschwitz redan hade arbetat i två år för fullt. Men det gjorde polacken, som hade sett många transporter med judar på väg dit.

Vi satt i vagnen helt i ovisshet. Det blev mörkt. Jag sjönk ihopp på golvet och låg där nästan som i dvala. Jag tror inte vi fick någon mat på vägen. Sent på natten, det måste varit efter 24.00, öppnades vagnen. Halvt vid medvetande såg jag judisk polis. Något fordon åkte fram till vagnen. En polisman tog mig under armen. Jag vägde tydligen inte så mycket. Vi åkte i väg. Jag måste ha varit medvetslös eftersom jag inte kommer i håg någonting. När jag vaknade dagen därpå, befann jag mig i en ren säng. Kvinnor i vita rockar sprang fram och tillbaka. En lite äldre man med ett trätetoskop gick från ena sängen till den andra. Det visade sig vara överläkaren, Dr. Levin. Efter honom eller i hans släptåg kom syster Bronia, en vacker kvinna. Det kunde jag se genom dimman. Jag hörde Dr. Levin säga: "Ge dem mat, bara mat." Jag vaknade upp och kunde konstatera att jag befann mig på ett sjukhus. Vi var 8 i rummet. 4 bäddar på vardera sidan av salen. Första gången sen jag lämnat mitt hem, i juni 1941, låg jag i en riktig säng mellan rena vita lakan. En sjuksköterska kom fram med en tallrik varm soppa och bröd. Den underbaraste måltid på länge. Hon berättade för mig, på mina frågor, att jag befann mig i Lodz getto, och att det var det enda stora sjukhuset i gettot. Nu hade vi verkligen kommit till Lodz och jag skulle få träffa min familj. De sades ju tidigare att från Zdunska Wola hade judarna blivit evakuerade till Lodz.

Det visade sig att doktorn hade rätt. Det enda vi behövde var mat. I alla fall de flesta av oss. Vi var alla mellan 20 och 25 utom två äldre som var mycket sjuka. En av sjuksystrarna berättade: "Du ska inte tro att alla i gettot får så mycket mat." Hon berättade om allt elände i gettot, allt som jag skulle få se i verkligheten när jag kom ut. Men dit var vägen lång skulle det visa sig.

1942 när jag satt i tyskt koncentrationsläger och all kontakt med Zdunska Wola upphörde, gick det på hösten rykten om att gettot hade evakuerats till Lodz getto. De fanns inga bevis för påståendet, men så sa man. Eftersom inget gick att kontrollera, blev det inte emotsagt.

Det skulle visa sig, att av hela min familj, kom bara min bror Fischel till Lodz getto. Alla andra fördes till Chelmno, direkt till gaskamrarna. Där var inget arbetsläger som t.ex. Auschwitz, utan alla transporter som anlände dit gick direkt till gaskamrarna.

Min bror hörde rykten om att det kommit en transport från ett koncentrationsläger till gettot. I vetskap om att han hade tre bröder i olika koncentrationsläger frågade han sig fram till sjukhuset där vi fanns. Där hittade han mitt namn. Så en vacker dag stod han framför min säng. Min glädje var enorm. Samtidigt blev jag ledsen att han kom ensam. Var resten av familjen var visste han inte.

Så sa han i alla fall. I gettot visste man att judar förintades. Men den stora allmänheten visste inte på vilket sätt. Det man kände till bestämt var att efter varje transport kom kläder tillbaka. Vi tittade på varandra och fick inte fram ett ord. Han bröt tystnaden. Jag ville veta så mycket. Vad han gjorde, vad som hänt med resten av familjen, var är far och mor? Det första han sa var: "Här är inte bra att vara. Du ska komma ut härifrån så snart som möjligt." Jag förstod inte vad han menade. Jag berättade hur bra jag hade det här och om vad sjuksköterskan berättat om gettot. Han började berätta om sig. Om hur han kom till Lodz getto och allt han gått igenom. Men avbröt sig själv: "Här får du inte stanna." Jag skulle sen förstå hur rätt han hade.

Jag ville veta vad som hänt med våra föräldrar och vår yngsta bror, Mosche. Vad som hänt i Zdunska Wola getto sen jag lämnade hemmet i juni 1941. Vi hann inte med mycket innan besökstiden var slut. Han gick med orden: "Här får du inte vara." Nästa dag kom han tidigare, och jag bad syster att han skulle få stanna lite längre. Vi hade ju så mycket att prata om. Jag var fortfarande så klen att jag inte kunde lämna sängen. Han satt sig på sängkanten och försökte övertala mig att jag skulle lämna sjukhuset. När jag fortfarande ställde mig oförstående, berättade han varför.

Det fanns någonting i gettot som kallades rollkommando, det tyska SS som kom in i gettot och tog ut judar. De skickades i väg och sen kom kläderna tillbaka. Ofta tömde de ut sjukhuset och fängelset. De gick många rykten i gettot om de transporterna. Men att de gick till en säker död, det var alla överens om. Jag lyssnade på honom och kom att tänka på Janowski i K.Z. Kistrin Neustadt. Han hade avrått mig ifrån att följa med transporten. Han

kom ihåg den mat som skickats med transporter och som sen kom tillbaka. Det visste han för att han jobbade i köket. Jag kom också att tänka på polacken vid järnvägen i Lodz som sa: "Ni ska dit man går in men bärs ut." Jag var som förlamad, sa ingenting, förstod hans oro. Men själv var jag på något sätt likgiltig. När han gick, kände jag mig orolig. Jag var fortfarande trött och orkade inte tänka. Jag somnade och sov hela natten.

Jag sov ganska oroligt. På morgonen frågade nattsystemen om jag drömt om K.Z.-lägret. "Du sov oroligt." De tog tempen och sen den varma soppan och bröd. Mat som inte var alla unnade i gettot. Att många svält och dog av hunger visste jag redan. Jag blev på bättre humör. Men det varade inte länge. På eftermiddagen märkte jag en stor nervositet bland personalen. De sprang fram och tillbaka och stängde inte dörrarna sakta och mjukt som vanligt. Deras nervositet smittade av sig på oss i salen. Jag kände en stark oro. Precis som jag skulle anat något. Avdelningssköterskan kom in med darrig röst, som om hon försökte behålla sitt lugn. Men det var inte svårt att märka på hennes sätt att något var på gång. Med tillkämpad behärskad röst, vi märkte hennes oro och nervositet trots att hon gjorde sitt bästa att dölja den, sa hon: "Ni ska flytta härifrån till ett ställe där det finns mycket grönt, det är ett grönområde med bra luft." Hon kunde inte få fram orden ordentligt utan avbröt sig själv. "Ni ska få kläder och ambulanser väntar där nere på gatan."

Allt gick sen ganska snabbt. De kom med kläder, stora eller för små spelade ingen roll. Det verkade vara bråttom. Nere på gatan väntade en vagn som skulle föreställa ambulans. Låg tröskel som det borde vara, så att de sjuka kom in utan större ansträngning. Inne fanns två långa bänkar en på var sida. Skrället sattes i gång med hjälp av en gammal motor som hade sett bättre dagar. Hur den skulle fungera om den verkligen behövdes hade jag svårt att tänka mig. Jag såg inte vart vi åkte och brydde mig inte om det heller. I går hade jag suttit med min ende bror som av ett under sammanförts med mig i Lodz getto. Han sa precis det som hade hänt nu. Borde jag kanske tagit honom mer på allvar. Kanske borde jag följt med honom hem. Hem? Till vilket hem? Han hade ju inget hem. Han bodde inneboende under svåra omständigheter. Det kunde jag utläsa av hans ansiktsuttryck. Han klagade inte. Men först nu insåg jag att han verkligen ville få mig ut ur sjukhuset. För min skull och också för att han behövde mig. Han ville få slut på sin ensamhet. Tillsammans kunde det bli lättare för oss båda. Hade jag svikit

honom? Mina tankar malde och malde i ett. Var är vi på väg? Vad händer härnäst? Kommer jag att försvinna spårlöst som han antytt. Mina tankar avbröts av ett ryck. Skräppet stannade. Vi höll på att ramla på varandra. Antagligen fanns inte mycket av bromsar kvar.

Vi var framme vid en byggnad, två våningar stor. Den såg inte så förskräckligt gammal ut. Jag hann titta mig omkring. De verkade grönt som de hade sagt på sjukhuset. Mycket mer hann jag inte se. Vi kom till ett litet rum. 6 unga pojkar. Skymningen hade börjat falla. Jag hann knappt se mig omkring innan det blev kolsvart. Det elektriska ljuset gjorde rummet lite trevligare. Det var 6 av de 10 pojkar som varit tillsammans på samma sal på sjukhuset. De valde 6 pojkar alla i samma ålder mellan 20 och 25 år. Stämningen var mycket tryckt. Vi visste inte var vi är och var vi ska. En syster från vår avdelning kom in. Glädjen blev stor. Vi ställde massor av frågor: "Var är vi? Var ska vi?" Dessa var de viktigaste frågorna vi ville ha svar på. "Vi är på Marysin." Senare fick jag veta att det var en plats utanför gettots centrum. Det var där gettot hade kontakt med tyskarna. Där fanns tågförbindelse och därifrån skickades alla transporter. Därifrån kom alla livsmedel in och alla varor som gettot producerade ut. Antagligen kom vi den vägen då vi kom från lägret. Hon hade svårt att få fram ord, svårt att formulera det hon skulle få oss att förstå. Att allt var slut för vår del. Att sagan om en så lite logi och mat och frihet var slut. Hon fick bara fram att vi kanske skulle åka till arbete. Men hon vet inte säkert. Jag somnade av trötthet. Nästa dag hörde vi mera folk komma in i det hus vi befann oss i och i närliggande byggnader. Vi hörde mycket skrik och gråt. Vi försökte få upp stämningen i vårt rum. Vi började sjunga olika judiska sånger. Atmosfären blev lite bättre. Från de andra rummen hördes bara gråt. Antagligen hade de tömt sjukhuset på sjuka. Jag såg flera kvinnor i vita rockar. Men de ville helst vara i vårt rum. Tydligt var allt skrik och all gråt för mycket för dem. Likaså de sjuka anade att detta var sista stationen. Jag märkte en stor aktivitet kring vårt rum. Det kom och gick välklädda män med stetoskop och med översköterskan som tittade på oss men sa ingenting. Ur deras allvarliga ansikten kunde jag utläsa att sjuksköterskan visat på oss och som om hon skulle ha sagt: "Titta på de unga pojkarna ska deras liv verkligen behöva sluta här?" De välklädda herrarna instämde, stillatigande. När de vände sig om och gick kastade en av dem, som var sjukvårdsminister i gettot, en blick på oss som han ville säga: "Jag ska göra allt som står i min makt för att rädda er." När de gick började vi sjunga igen.

Jag upptäckte att det stod folk på gatan. Jag tittade efter för att se om min bror var i bland dem. Jag upptäckte honom. Vi fick ögonkontakt. Han kunde inte hålla tårarna tillbaka. Han började gråta. Han vände sig om för att jag inte skulle se hans tårar. Jag blev fruktansvärt ledsen. Jag la mig på sängen och somnade. Farmor Tobe kom till mig i drömmen. Hon var en gammal och ståtlig kvinna, blind på ena ögat. Hon bar glasögon. Det ena glasögat var vanligt fönsterglas och med det såg hon ingenting, det andra var tjockt, många dioptrier. Med det ena ögat kunde hon läsa i sina heliga böcker för att be tre gånger per dag. Hon gick och handlade och tänkte på de fattiga familjer hon hade tagit till uppgift att försörja så gott hon kunde. Hon tyckte om sina barnbarn. Eftersom farfar var ofta bortrest fick jag ofta övernatta hos henne. Hon skickade mig med mat till sina skyddslingar. Hon gick fram med mig till huset : "Gå upp där , du ser på den balkongen tredje dörren från trappan just där den lilla flickan gick ut. Gå in där, öppna dörren och ställ in korgen och gå med detsamma. Du ska inte visa dig för någon." I korgen fanns shabbat middag som jag tidigare hämtat Scholent, Gefilte fisch , lockchen mit jouch och lite kyckling och naturligtvis challe, shabbatbröd. Jag brukade hämta det åt henne från olika håll. Hon gjorde i ordning portionerna hemma beroende på hur stor familjen var. Dit jag nu skulle, bodde en änka med små barn. Korgen hade säkert tänt ett hopp i den familjen. Trots att jag uppfyllde farmors önskan och gjorde mig osynlig, tror jag nog att änkan visste varifrån korgen kom. Under veckan brukade farmor samla pengar och jag såg henne en gång gå upp till familjen med veckans resultat. Hon hade sina fasta kunder, ingen sa nej till henne. Alla respekterade henne, dels för det hon var, dels för det hon gjorde. Hon gick alltid rakt trots sin ålder och sina sjukdomar; de talade hon aldrig om. Hon såg upp till sin man för hans kunnighet och lärdom. Hon sa alltid till mig: "Dein seide ist ein reuv." Din farfar är en rabbin. I unga år hade hon haft hand om affären. Den bördan bar hon stolt. "En man ska sitta in lernen." Fram till första världskriget gick affären bra, men senare kom både tyskar och ryssar och plundrade den i flera omgångar. En del kom ihåg henne från den tiden då hon varit en rik kvinna. Andra beundrade henne för hennes gärningar.

Om lördagen hade hon extra fina kläder. En jacka och en lång kjol av alpackatyg. En "kupke" (turban) på huvudet. Över pannan, infästad i kupken, satt en stor pärla. Hon såg elegant ut. Alltid rakryggad, såg hon ut

som en stolt judisk mor och farmor. I den klädseln såg jag henne framför mig när jag somnade. Hon stod framför mig och med en allvarlig min, sa hon: "Schmulkulo, di vest nicht furen." Schmulkulo var hennes smeknamn på mig. "Du skall inte åka."

Jag kan inte påminna mig att jag någon gång trott på drömmar. Men jag vaknade glad och trodde faktiskt på vad hon sa. Samma kväll kom det in några från gettoförvaltningen i sällskap med den sjuksköterska som var med oss hela dagen. En av dem skulle jag både se och höra talas om. Han hade hand om sjukvården. Ingen sa någonting, de bara tittade på oss. Att det förekom aktivitet hade vi sett hela dagen, men vi visste inte vad det gick ut på. Morgonen därpå, efter frukost, hördes skrik och stöveltramp samt hundskall. De skrek "Los, los!" och "Schnell, schnell!" En judisk polisman kom in till oss och tog oss till en intilliggande skrub i hallen.

Vi fick sitta på golvet tyst, alldeles tysta fick vi order att vara. Skriken hördes dit in från gården. De avlägsnade sig allt mer tills det blev alldeles tyst. Polismannen tittade ut genom det lilla fönstret. "De tycks ha åkt." Jag förstod att de hade gömt undan oss. Vi fick röra på oss och prata om vi ville. Men jag förstod inte varför vi inte fick gå ut. Vi satt där ganska länge. En polisman kom springande uppför trapporna och nästan rev upp dörren. Han skrek: "Kinderlich ihr seit frei!" Barn ni är fria. Vi fick också förklarat varför vi behövt sitta inne så länge. Tyskarna hade räknat med ett visst antal judar både sjuka och fängslade. De räknade alla som de stuvade in i boskapsvagnarna. Vi satt som gisslan. Om någon hade fattats hade vi fått åka i stället. Polismannen berättade att han hade stuvat in en död man. Han ville inte att någon av oss sex skulle följa med.

Vi kördes tillbaka till sjukhuset. Glädjen hos sjukvårdspersonalen var obeskrivlig. Alla kramade oss och önskade oss lycka till i livet. Glädjen var så stor som om vi varit deras egna barn. Vi var själva tagna. Vi förstod att våra liv hade hängt på en skör tråd. Polismannen berättade att samtliga vagnar plomberades och de satte på skyltar: "Achtung juden! Ansteckende Krankheiten!" Varning! Judar med smittsamma sjukdomar! De hade under tiden underrättat min bror. Jag är inte i stånd att med ord beskriva den glädje jag kände då vi omfamnade varandra. Glädjetårar rann från våra ögon. Vi gav varandra ett utsagt löfte att aldrig låta skilja oss åt. Jag kom ut från sjukhuset. För första gången på knappt tre år gick jag med min bror

Fischel, hand i hand som en fri människa, inom gettots gränser. Vart vi skulle ta vägen visste vi inte. Huvudsaken var att vi var tillsammans. Han förstod bättre än jag att jag var född på nytt. Uppstigen från de döda. Hade jag följt med transporten hade jag varit död, bränd i Auschwitz krematorium. Vi njöt båda av den begränsade friheten utan att tänka på framtiden. Vi bara tittade på varandra, han släppte inte min hand. Precis som om han ville vara säker på att det var min hand han höll.

Vi hade ingenstans att bo. Han hade bott hos bekanta. Vi började fundera på vem vi kunde kontakta om en bostad och kläder. Kläder var inget problem i gettot. Ty efter varje transport av judar till Auschwitz kom kläderna tillbaka till gettot. De lagrades i stora lokaler. Två från Zdunska Wola, som vi kände, hade hand om kläderna. Fischel sa bara: "Gå till dem så får du kläder. De brukar hjälpa alla från Zdunska Wola och så känner du ju dem." Jag blev mottagen av Abraham Zirkus, han var en av cheferna. Han öppnade ett stort rum fyllt med kläder och sa: "Du har en halvtimme på dig att ta vad du vill." Han gick ut och låste dörren efter sig. Han kom tillbaka efter en halvtimme men jag var färdig långt innan. Jag hade inget stort intresse av kläder utan tog bara det jag behövde. På vägen ut träffade jag en bekant, Avraham Okladek. Det var en märkvärdig person. Han var i samma bransch som min far, jästgrossist. Före kriget träffades vi alla och åkte till Lodz tillsammans. Han var intelligent och mycket beläst. Jag tyckte om hans sällskap, till en viss grad. Jag hade ju själv börjat läsa mycket sen jag lämnat jeschivan. Jag fann honom därför intressant.

I Zdunska Wola getto var han tjänsteman i judiska församlingen. Speciellt klok var han inte, somliga uppfattade honom som elak. Men det var han inte, han var bara naiv. Hans liv var rätt så misslyckat. Han var ganska ensam. Efter ett misslyckat äktenskap i Warszawa åkte han hem till sin far med sin dotter. Där bodde han hela livet. Han var rätt så verklighetsfrånvärd. En stor dagdrömmare, trots sin bildning och kunskap. Han var lång för att vara polack och bar glasögon. Pratade gärna till den som ville lyssna. Det hände att vi gick lång väg tillsammans när vi skulle till tåget för att åka till Lodz. Men jag tyckte om att lyssna på honom. Det var inte meningslösa ord. Han kunde tala om en bok han nyligen läst eller om ett problem eller bara fantisera om stora affärer. Han räknade ut hur mycket han skulle komma att tjäna. Han avrundade alltid men till ojämna tal. Ibland hade jag ett intryck av att han trodde på de fantasier han

berättade. Men trots att jag inte var mer än ett barn, förstod att det bara var uppdyktat. Jag tog aldrig del i hans fantastiska affärer, men lyssnade. Det var väl det han uppskattade.

1942 likviderades ju Zdunska Wolas getto. Tyskarna valde ut ett litet antal judar , mest unga och friska. De fraktades i två boskapsvagnar och fördes till Lodz' getto. Resten gick till gaskamrarna i Chemlno, där också mina föräldrar och min yngste bror Moshe och min svägerska med sitt lilla barn mördades. Tyskarna ville ta min svägerska på andra sidan, dvs den sida som skulle till Lodz, men de ville ta barnet ifrån henne. Hon kämpade förtvivlat för sitt barn och ville inte släppa det lilla livet. SS mannen gav sig. "Gå dit!" skrek han. Hon fick följa med sitt barn till gaskammaren. Men A. Okladek var bland dem som kom till Lodz' getto. Nu ville han veta hur jag kommit till gettot och vad jag gjorde. Jag berättade att jag just löst mitt klädproblem. "Nu är jag i farten med att lösa mitt andra problem - att skaffa mig någonstans att bo." Han erbjöd mig att bo hos honom, eftersom han hade ett stort rum. I brist på annat mottog jag hans erbjudande. Där skulle jag för första gången komma i kontakt med gettots verklighet. Sin ranson fick man hämta en gång i veckan. En limpa på 2 kilo, gult socker, lite olja mm som skulle räcka i åtta dagar. Brödet skulle man dela i åtta delar, 250g per dag. Han hämtade brödet och började dela det i åtta delar. Han skar inte åtta delar utan två men gjorde åtta märken med kniven. Så noga var han alltid att alla märkningar var exakt lika och andelen mellan portionerna exakta. Han behövde bara skära den märkta biten varje morgon, så var det meningen. Men när han började äta så hade han svårt att sluta. Han åt upp dagens portion och la undan resten. Efter en halv timma gick han fram och tog en liten bit ut av morgondagens portion. Efter en timme gick han fram till brödet igen. Efter det att han lagt sig steg han upp igen och tog en bit bröd innan han somnade. Suget efter en bit bröd var enormt stort. De flesta hade väl samma dröm som jag tidigare haft i koncentrationslägret om att kunna sätta sig vid ett bord med en limpa bröd och äta så mycket man ville. De som inte kunde dela upp sin mat så att den räckte en vecka, drack ofta mycket och svullnade upp. När man såg en svullen person på stan, det var en vanlig syn, visste man att han inte hade långt kvar att leva.

Efter en vecka fick jag ett rum för min bror och mig. Det var väl min lyckligaste stund då. Vi skaffade oss två enkla järnsängar och ett bord med

två stolar samt det allra nödvändigaste som behövdes i ett hushåll. Lägenheten var inredd på ett par dagar. Nu ville jag höra om allt som hänt efter det att jag transporterats till koncentrationslägret Lubau/Poznan i juni 1941, och Fischel började berätta. Efter mig, togs min äldste bror Mordechai eller Motel som han kallades. Han efterlämnade en fru och en 6-månader gammal flicka. Han var lång och stark och orkade med det mesta. Han hade bra fysik och var i mycket god kondition. Jag har träffat en man som var med honom i koncentrationslägret. Han berättade: "Din bror bröt samman. Han klarade inte den psykiska påfrestningen, det tunga arbetet och längtan till sin fru och sitt barn. Allt detta blev för mycket för honom."

De ca 10.000 judar som fanns i Zdunska Wolas getto fick utstå svåra trakasserier. Det blev ont om allting. Men man klarade sig någotsånär. Vår farfar dog i gettot och blev begravd på judiska begravningsplatsen. Han slapp följa med familjen till gaskamrarna i Chelmno. Alla levde i stor skräck. Man visste inte vad morgondagen skulle föra med sig. Dödligheten var stor. Den fruktansvärda trångboddheten samt arbete och undernäring bidrog till det.

Två stora tragedier inträffade på schevout och purim. Då hängdes 10 judar. Alla fick vara närvarande. Fischel berättade att en chassidisk, ung man som jag kände, var bland de tio som hängdes på purim. Han sjöng vida (en bön man ber innan man dör). Hans sista ord när de la snaran runt hans hals: "Juden nemnst de kommen farn unser blot", "Judar hämnas vårt blod".

Samma år, 1942, kom två järnvägstjänstemän en kväll upp till Dr Lemberg, som var "Judenälteste" och berättade följande: "I utkanten av Chelm, har tyskarna evakuerat allt folk från en hel del byar. Det har byggts upp något nytt där, vi vet inte vad.

Det vi vet är att judar forslas dit i stora bussar, men ingen kommer tillbaka. Tillbaks kommer endast tomma bussar. Dr Lemberg förstod vad det handlade om, judeförintelsen hade han redan hört talas om, eftersom tyskarna inte hade några hemligheter för "Judenältesten". Dr Lemberg fick inte föra information vidare.

De visste att han skulle hålla tyst, eftersom yppande av minsta ord skulle leda till döden. Dr Lemberg lämnade dock ut hemligheten till några av sina närmaste och skickade samtidigt meddelande till Lodz' getto, antagligen till judenelsten Rumkowski. Därmed visste Rumkowski om Auschwitz.

I augusti 1942 likviderades gettot. Ca 600 kom till Lodz' getto, bland dem också Fischel.

Vid ankomsten till Lodz visste han inte vart han skulle ta vägen. Min far hade en affärsbekant som jag hade kontaktat med före kriget. Han hade släkt i gettot. Fischel gick till en av dem. Det skulle visa sig att hon hade en bror som var en stor man i gettot. Hon hälsade honom välkommen och föreslog att han skulle bo hos dem. Det accepterade han i brist på annat. De blev registrerade, för att få matkuponger och mattilldelning. Det kallades för "racja", tilldelning, och bestod av det jag redan skrivit om. Därutöver fick man då och då "racia" av potatis och kolonivaror. Men det fick man bara när tyskarna behagade att skicka in det till gettot. När de kom, fick man 3 kg potatis. Hade man otur var en del ruttna. Men ingenting kastades ut. Senare träffade jag en bekant som var anställd hos en stor pamp. Han passade pampens grönsaksland. Av honom fick jag rödbetsblad. De smakade mycket bittert. Men min bror Fischel var duktig på att laga mat. Han kokade bladen och hällde ut vattnet. Han gjorde om proceduren några gånger tills bitterheten försvann. Sen bakade han bullar. Han hällde i lite av vad som fanns tillgängligt och gjorde bullar av det. Sin glädje över att vi var tillsammans och för oss själva visade han genom att hushålla på ett sätt som jag inte visste att han kunde. Han berättade om livet i gettot för mig och om hur han dittills hade klarat sig.

I största delen av världen är tillgång på bröd en naturlig sak. Bröd och potatis är den fattige mannens näring. I i-länder är det aldrig någon tvekan om att en människa inte skulle kunna äta sig mätt på bröd. Vi tar det som självklart. Om jag inte tar fel, har det varit vanligt att inte ens utmäta straff åt den som stjal bröd för att han hungrar. Detta gäller inte i krig. I alla fall inte för alla och speciellt inte för de vars fiender vill förtrycka och förinta dem. I koncentrationslägren fick vi 250 g bröd om dagen. En del delade brödportionen i två och åt andra halvan på arbetsplatsen när de hade rast. Somliga, jag tror nog de flesta, åt upp hela portionen på morgonen tillsammans med det s.k. kaffet. I vilket fall som helst så visste man att man skulle få en ny portion bröd nästföljande dag. Så var det inte i Lodz' getto. Man fick en 2 kilos limpa var åttonde dag. För en ensam person var det svårt att bekämpa sin hunger när det fanns bröd i huset. De resulterade i att , beroende på vilken karaktär man hade, åt man upp brödet förr eller senare och fick hungra de sista dagarna. I en familj var det lite lättare. Var

det t.ex. fyra personer i huset, delade man varje morgon på en halv limpa. Det ledde till stora tragiska och uppsplitande bråk. Ett barn beskyllde sin far eller mor: "Du stal en bit av mitt bröd." Detta om barnet tyckte att portionen var för liten. Det är heller inte omöjligt att barnet i vissa fall hade rätt. Men det måste ha kännts bittert för en förälder att få höra detta. En familjetragedi bland många. Bröd i Lodzgetto var mera värt än pengar. Jag hörde att man kunde betala en diamant för en limpa bröd. Den situationen skapades av tyskarna. Dels för att vi skulle dö av hunger dels för att vi skulle förinta varandra.

Innan jag anlände till gettot, bodde min bror hos Pani Rosa. Kvinnan hade en bror, David Talmud, som var polisofficier. Men han var inte vilken polis som helst. I början av 1941 jagades de ca 160 000 kvarvarande judarna i Lodz till gettot. "Den blodiga torsdagen" har blivit en minnesdag för judarna från Lodz. De jagades från sina hem och fick inte ta med sig någonting. Många blev dödade och sårade. Tyskarna visste att det fanns flera rika judar i Lodz. Lodz med sina 230 000 judar före kriget, var ju en blandning av alla olika socialgrupper. Där fanns de mycket rika, speciellt textilfabrikanter. Det var ju de som byggde den stora textilindustrin i Lodz. I gettot tillsatte tyskarna "Kripo", förkortning för kriminalpolis. De öppnade sin avdelning mitt i gettot och tog reda på de rika judarna. Chefen för "Kripo" var Volksdeutscher, en polsk tysk som bodde i Alexandrov, nära Lodz, före kriget. Denne man talade jiddisch och hette Suter. Suter pratade jiddisch precis som en jude, med hebreiska inslag.

Suter hade till sin hjälp en tysk bekant i gettot, boxaren. Suter visste vilka som haft pengar före kriget. Han visste att de kunde ta med sig juveler och utländsk valuta till gettot, men också att de hade gömt undan en del då de lämnade sina hem. Några hade t.o.m. murat in eller grävt ner värdesaker. Man trodde ju att man skulle komma tillbaka. Tyvärr fanns det angivare i gettot, av ovannämnda skäl. Hungern känner inga lagar. Första gången var det kanske svårt men sen blev man van att komma hem med en limpa bröd, kanske något mer.

Suter hade två judiska polismän. De kom med hästskjuts till den angivne som bara hade att följa med. De två var mycket fruktade. När man såg dem åka med "die Brydczke", hästskjutsen, tittade alla förskräckt på. Var skulle han stanna? I vilken port gick han in? Fast själva kunde de inte göra

någonting. De måste hämta den de skulle. Men sen kunde de vara till stor hjälp om de ville ta stora risker. I gettot berättades fruktansvärda saker om Suter. När en tillfångatagen man kom till honom började han med trevlig röst att förklara att det var bäst för honom att lämna allt han hade. Sen började han slå. Han kunde ta en torarulle och slå och prata jiddisch till den fastagne. "Rebocheine leulem wus hast Di gemacht mit Deine volk?", "Världsmäktige herre vad har du gjort med ditt folk", kunde han säga. "Du har överlämnat dit folk till Hitlers banditer", och slog tills mannen var helt blodig. Sen ringde han efter en av poliserna för att föra den torterade till källaren. De fick inte ge den blödande någon hjälp. En av de två poliserna var David Talmud, pani Rosas bror. Första tiden i gettot gick jag upp till dem. Han hjälpte mig att få en lägenhet och ett bra arbete. Ett bra arbete var ett arbete där man kunde äta någonting, oavsett om det var tillåtet eller ej.

Han ringde till Fiszleiwicz. Denne satt på grönsaksavdelningen och fördelade arbetet. Mitt första jobb var som nattvakt vid den källare där potatis förvarades. Där var vi två; en sonder, special polis, och en vaktman tillsatt av grönsaksavd. Det arbetet var monotont och tråkigt. Jag förstod inte vad jag hade där att göra. Maten var ju det viktigaste i gettot. De som hade hand om fördelningen av mat, hade ingen lätt uppgift. Men jag tror inte de var särskilt bekymrade för det. Viktigast var att det fanns potatis till alla storkök. Varje fabrik, de kallades för resort, hade ett kök, där de anställda fick soppa. Den bestod mest av vatten, med några bitar potatis. För de anställda var detta många gånger dagens huvudmål. Hade man "protektia", kontakter, hos den kvinna som delade ut soppan, kunde man få några potatisklyftor vid sidan av. Nu efteråt är det svårt, kanske nästan omöjligt, att förstå hur viktigt en sådan sak var. Men allt vi var med om, är kanske svårt att förstå. När potatisen kom till gettot, fylldes först de magasin som levererade potatis till storköken. Så det var viktigt att ha folk som bevakade magasinen, ty utan stark bevakning skulle allt snabbt försvinna.

Viktigast av oss två var sonderpolisen. Vanlig polis anförtroddes inte detta uppdrag. Efter en tid tröttnade jag på arbetet. Jag gick upp till min protektia och bad honom om att få byta jobb. Han lovade att ringa till Fislewicz. Vid de få tillfällen då jag kom dit fick jag alltid vänta länge på honom, ty han kom alltid för sent. Han kom hem trött och ledsen. Han

berättade hur han hjälpte de slagna , som kastades ner i källaren blödande, med kalla kompresser och ett tröstens ord. Blev han ertappad, skulle han få betala dyrt. Hans uppgift var bara att föra ner dem i källaren. Han fick inte ge dem någon som helst hjälp. Hemma väntade honom meddelanden från anhöriga till de olyckliga i källaren. Ibland fick han ta med ett skriftligt meddelande. Det var mycket viktigt att familjen inte lämnade olika uppgifter, på så sätt kunde de olyckliga ha en chans att komma därifrån med livet i behåll. Att ta med sådana meddelanden innebar att han tog en stor risk som skulle kunna kosta honom livet, men han gjorde det dagligen. Efter några dagar kallades jag till Fischlewicz, där jag fick förflyttning.

Grönsaksplatsen Lagevnitsa 1-3. Det var en stor och känd grönsaksplats. Den största i gettot. Det var ett mycket privilegerat arbete. Jag indelades i "Auflastener kommando". Det andra kommandot lastade av grönsakerna från stora vagnar som kom in till gettot. Där arbetade stora starka grabbar. Arbetet måste gå snabbt. Tysken väntade med sina hästar. Mitt kommando lastade på de vagnar som åkte till storköken och det var ett lättare arbete . Vi hade inte speciellt bråttom. Till detta arbete behövde man inte vara så stark. De ansvariga visste tydligen att jag kom från tyskt koncentrationsläger. Därför fick jag ett lättare arbete där jag kunde äta grönsaker. En kvinna kom på att man kunde blanda in råa potatisar i soppan och på så sätt få en tjockare soppa. Fantasin var enorm. Hon hittade en plåtbit och gjorde hål i den med en spik. På så sätt tillverkades ett rivjärn. Efter 2 år i koncentrationsläger var detta rena paradiset. Tack vare David Talmud, min protektor, tillhörde vi, dvs. min bror och jag, de privilegerade. Att arbeta på grönsaksplatsen var mycket eftertraktat. Dels för att man kunde äta dels för tilldelningen av ransonen.

När ransonen tilldelades var det långa köer ut på gatan och in på platsen. Inne stod vågar och en som hällde i potatisen och en som vägde. Den som hällde i potatisar tog med en spade direkt i högen. Den som hade otur kunde få en hel del rutten potatis. Man fick 3 kg potatis och man visste aldrig hur lång tid det skulle ta innan man fick potatis igen. Därför var det katastrof om man fick rutten potatis. Vi anställda fick gå in i magasinet och plocka en och en. Jag gick till en tandläkare mitt emot grönsaksplatsen på Lagevnitsa. Jag fick tid just den dagen det var utdelning av ransonen. Då var det mycket att göra. Jag fick lov att gå med löfte om att komma snabbt tillbaka. Hos tandläkaren var det mycket folk. Jag passade på när han kom

ut för att kalla in nästa patient. Jag gick fram och förklarade min situation. Så fort han hörde att jag arbetade på grönsaksplatsen tog han in mig meddetsamma. Han presenterade sin vackra dotter för mig. Efter behandlingen kom dottern in igen. Mamman bad mig att hjälpa dottern som skulle gå och hämta sin ranson, så att hon slapp stå i kö. De lät mig samtidigt förstå hur mycket hon och dottern skulle uppskatta om jag kunde se till att de inte fick rutten potatis.

Flickan följde med mig. Jag bad henne lämna säcken. Jag hade inga problem med att ta in henne utanför kön. Jag var ju i arbetskläder så det såg ut som det var en släkting till mig. Polisen som höll ordning i kön tittade mer på den vackra flickans ansikte. Väl inne var det inget problem, trodde jag. Jag tog hennes säck och gick in i magasinet och plockade en och en. Oturligt nog kom en funktionär in. "Vad gör du här?" , skrek han till. "Jag tar min ranson", ljög jag. "Du tar din ranson tillsammans med alla andra anställda, det vet du väl?" "Häll ut potatisen!" Det var inget att diskutera om, jag ville ju behålla min plats på grönsaksplatsen. Jag hällde ut potatisarna, fast jag visste hur viktigt det var för den familjen. Jag kunde se hennes besvikna ansikte framför mig. Det gjorde mig verkligen ont. Men så var livet i gettot. Min bror och jag var nu tillsammans i ett eget rum och hade tid att blicka tillbaka.

Fischel berättade om sin ankomst till Lodz. Första tiden i en främmande stad, i ett stort getto med massor av människor, hopptryckta på en allt för liten yta. Han visste om våra bekanta i Lodz, Talmuds, och han blev väl emottagen. David Talmud ordnade för honom som han senare ordnade även för mig. Ett arbete på grönsaksplatsen.

Problemen började med maten. De tog hans matkuponger. "Du ska ju äta med oss." Problemet var bara det att mat var ännu mera åtråvärt än i Zdunska Wola getto. Människor gick bokstavligen och dog på gatan. En vanlig syn var en vagn dragen av två människor, deras last var lik som skulle till begravningsplatsen. Brödet, som var attraktivare än guld, fick min bror lite av, fast han hade kuponger för 250g bröd om dagen. Hemkommen från en dags arbete, fick han en tunn soppa. Nöden har ju inga lagar. Han kom underfund med att enda sättet att inte svälta ihjäl var att själv stjäla. Innan han gick hem från arbetet, fyllde han fickorna med potatis.

Som han uttryckte det: "På Franciskanska" (en gata), "fick jag reda på att det fanns en liten affär som köpte allt i matväg. Där tömde jag fickorna med potatis och fick köpa bröd för pengarna. På det sättet fick jag äta mig mätt." Så vid hemkomsten låtsades han bara äta upp soppan, som ju inte smakade detsamma när han inte var hungrig. På så sätt var båda parter nöjda. Han fortsatte på detta sätt tills han en dag blev ertappad av platsledaren. Han berättade sanningen om hur han hungrade. Ledaren uttryckte förståelse. Men föreslog att de delade på det han tog med sig. Nu blev Fischel tvungen att ta dubbelt så mycket, så att det skulle räcka för två.

En vacker dag hände det. Han blev fast vid kontrollen. Alla fickor var fulla med potatis. Han togs till sonderkommando. Det bestod av unga utbildade ungdomar för det mesta från skolor bättre hem. I spetsen stod en liten skara av kommisarier kända för sin beslutsamhet att göra ett bra jobb. Deras uppgift var bl a att vakta allt som hade med mat att göra. Till det ändamålet anlätades inte den vanliga polisen. Som alltid fanns det olika typer bland dem. En del var formella och obevekliga, andra kunde nöja sig med : "En gång till och jag tar dig till sonder." I Fischels fall var det förståeligt att de tog honom till sonder. Han hade ju så mycket potatis på sig. Rummet han fördes in i var inte gästvänligt, snarare tvärtom. Han förhördes. De fick veta att hans protektor heter David Talmud. Men Fischel visste inte vilken inverkan det hade på dem. Han fick veta att det var bäst för honom att han talade sanning. Tydligt misstänkte de att det var flera inblandade. Förskräckt och för att rädda livet bestämde han sig för att tala. Han berättade att orsaken till att han hade så mycket potatis var att han hade en kompanjon och talade om namnet. Denne hämtades snabbt till sonder. Han fördes in i salen för konfrontation. De hann inte mer än titta på varandra innan kraftiga slag haglade över platsledaren. Med starka örfilar ramlade han mot väggen så att den färgades röd av blod. De tog in min bror i ett annat rum. Där satt han hela dagen till sent på kvällen. Han släpptes så småningom. Hans dom var att han inte längre fick arbeta på grönsaksplatsen. Och som ytterligare ett straff fick han arbeta i tre månader med att tömma toaletter. Det var ett stort straff i gettot. Arbetet var mycket ohälsosamt. Toaletterna som var placerade på husgårdarna, tömdes med en hink som satt fast på en meterlång stång. Stanken var outhärdlig. Alla drog sig i det längsta för att gå dit. De flesta var ändå tvungna att ta straffet, eftersom soppan var basmåltiden och den bara utdelades på jobbet.

Fischel hade sparat en del pengar. Kanske hade han räknat med en sådan situation. Så var alltså läget när vi träffades. Vi satt i vår lägenhet dagen efter flytten. Han berättade och jag lyssnade, fast mina tankar var hos mina föräldrar och den övriga familjen. Jag förstod av det han berättade att de inte längre fanns i livet. I Lodz' getto fick jag ju veta att alla kläder kommer tillbaka efter varje transport. Men att de skulle gå ett så grymt öde till mötes trodde jag inte då. Jag trodde, såsom jag hört i tyska koncentrationsläger, att de skjutits i skogen. Jag skulle först i Chenstohowa 1944 få höra det barbariska att levande kvinnor och barn lurades in i vad de trodde var ett bad och sen gasades ihjäl. Detta var vad polacken på järnvägsstationen menade när han sa att vi ska dit man går in levande men bärs ut.

Fischel fortsatte att berätta om livet i gettot. Om alla grymheter. En gång fick tyskarna för sig att ta alla barn ur gettot. Gettot fick order att samla ihop 10.000 barn. Under tyskarnas överinseende fick den judiska polisen och brandkåren hjälpa till att samla ihop de tiotusen barnen, från spädbarns ålder och uppåt. Grymma och fruktansvärda scener utspelades. De tog barn från sjukhusen. När en sjuksköterska skulle bära ner ett barn kom en tysk och tog barnet ifrån henne. "Schmeis doch das drek herunter." (Kasta ner skiten!) och kastade ner barnet genom fönstret på den väntande bilen. En annan bandit blev irriterad av ett barns skrik. Han tog barnet i fötterna och slog honom i väggen så att barnet tystnade för gott.

Bibow, den som administrerade gettot, hängdes i Lodz efter kriget. Han var mån om de 500 judar som stod i ledningen för hela gettots administration. De fick information i förväg av Bibow, och hann gömma sina barn. I ett hus samlade de ihop ca 500 av sina barn. Framför porten vaktade en poliskommissarie från fjärde reviret. Han skulle höras i Stockholm vid en så kallad rättegång efter kriget, i World Jewish congress på Grev magnigatan 11 om att kommissarien hade räddat 500 barn. Efter kriget hittades i Stockholm en annan person som man hade ett och annat att förebå. Den kommissarien blev angiven för att ha varit kommissarie i fjärde reviret. Några exakta brott kunde inte föreläggas honom. Han försvarade sig bl a med att han hade räddat 500 barn. Självt var jag tyvärr inblandad i den sk rättegången, på så sätt att jag var vittne till att han verkligen var kommissarie i fjärde reviret. Jag visste naturligtvis inga detaljer om vad som

var sant och inte sant, men kunde tillrättalägga med att det verkligen inte var hans förtjänst att barnen räddades, utan att det egentligen var banditen Bibow som gav de 500 barnen en chans att överleva.

Min bror hade lättat sitt hjärta. Han hade någon, han var inte längre ensam och inte jag heller. Vår protektor David Talmud respekterade mig mer än Fischel, jag var ju äldre och så kände han mig före kriget. Han ordnade så att min bror fick jobb igen i ett kök. Gettot var så uppbyggt att alla skulle arbeta på fabriker som tillverkade material åt tyskarna. Mest gick det till militära ändamål. Mycket gick direkt till den ryska fronten , administrationen som t.ex. polisväsendet, brandkåren mm mm mm. Polisen var uppdelad i två delar. Den ena delen bestod av vanlig polis som tyskarna kallade ordningspolis. Deras uppgift var att hålla ordning i gettot. De brukade också vakta gettot innifrån, medan tyskarna vaktade utanför taggtråden med vilken gettot var omgärdat. Den viktigaste funktionen hade polisens andra del. Den kallades sonder, som jag tidigare har nämt, antagligen efter tyskt mönster sonderkommando. De vaktade matprovianten. Alla utan undantag fick sin soppa på arbetsplatsen. På så sätt var alla bundna och helt beroende av sin arbetsplats. Fabriker och verkstäder kallades för "resort". Varje resort hade ett eget kök där maten lagades och delades ut vid lunchtid. Gettoförvaltningen hade ansvaret för samtliga resort och för dess produktion. När potatis kom in till gettot gick den allra först till resortköken. Eftersom man aldrig visste när tyskarna behagade sända in potatis till gettot, lagrade man potatis i gamla källare som bevakades av sonder. De vaktade alla grönsaksplatser, alla kökslager etc.

Den som inte hungrat kan ha svårt att förstå att man ibland är beredd att riskera sitt liv för att få någonting att äta. På alla ovannämnda ställen kunde de anställda äta i smyg. Men de flesta hade också en hungrig familj hemma, en sjuk mor eller far eller tog rent av något ätbart bara för att sälja det. Priset på allt ätbart var högt över alla andra priser. Ingenting var så åtråvärt som mat. Sonder vakade framför allt över de anställda, så att de inte tog med sig någon mat ut. Man fick heller inte äta något på arbetsplatsen, förutom det man fått tilldelat.

Straffet berodde på vem man träffade på. Allt från att få en varning till att skickas till Czarniskije, centralfängelset. Då och då tömde tyskarna fängelset

och transporterade fångarna till Auschwitz. Med andra ord; om man hade otur kunde man få betala med livet för en matstöld.

Många tog risken, trots allt. Med facit i hand förstår man delvis deras granskande av de anställda vid grönsaksplatsen. Men jag tycker ändå de kunde tagit mer hänsyn. För egen del kom jag aldrig på tanken att ta med någonting hem. Med tanke på de erfarenheter jag hade bakom mig, var Lodz' getto ett paradis. Dessutom var jag ju också lite privilegerad. Jag kunde äta när helst det fanns morötter eller persilja samt göra som kvinnorna gjorde, lägga mer potatis i soppan så den blev tjock och man kände sig mätt. Jag lyckades också, genom min protektor, få in min bror i ett kök. Han kom hem mätt och tog ibland med sig mat.

Med tanke på vad han gått igenom bad jag honom att inte ta med sig någonting hem. Han försäkrade mig att det han tog hem kom från kärnen som de gjorde rent. Dvs. de rengjorde de kärl som soppan gjordes i genom att skrapa rent botten, detta bottenskrap var vad han tog med sig hem. Jag var inte övertygad om att han talade sanning. Han ville att det skulle finnas något att äta även nästa dag och för det var han beredd att ljuga t.o.m. för mig. Jag bad honom att sluta ta med mat. "Ät upp själv på jobbet, jag kommer ju inte hem så hungrig och så har vi ju ransonen." Han betraktade mig som den svagare, eftersom jag gått igenom koncentrationsläger och Fischel ville se sin äldre bror stark igen. Det var han som lagade middagen på kvällen. Sen satt vi oss ner och pratade. Temat var alltid detsamma. Om Zdunska Wola getto. Om familjen. Om alla grymheter. Mest berörd blev jag när han berättade om de 10 som blev hängda. En av dem fick hjärtslag precis när snaran las om hans hals, så han dog med en gång och slapp kvävas till döds.

Under tiden Fischel berättade kunde jag inte låta bli att tänka på våra föräldrar och bröder som hade gått ett ovisst öde till mötes. Jag kunde inte låta bli att tänka på den vackra lilla staden Zdunska Wola med sina 25.000 invånare varav 10.000 var judar. Zdunska Wola kallades ju "Lilla Jerusalem." Av de 10.000 judarna var cirka 30 % chassidim. Nästan på varje gata där judar bodde fanns en "stibul", en chassidisk synagoga. Jag tänkte på den stora vackra synagogan, den stora "beit Midrash." Staden gjorde verkligen skäl för sitt namn.

Kol Torah (Torans röst) hördes i alla mindre chassidiska stibelech. Zdunska Wola var en textilstad. Först på kvällen började livet. En del gick till Stibule eller beit-Midrash för att "lärna", andra till sina respektive organisationer. I den lilla staden var alla organisationer representerade, från extrem höger till extrem vänster. Och alla hade sina partilokaler, utom kommunisterna som var förbjudna i Förkrigspolen. De hade ingen lokal utan fick jobba underjordiskt.

Alla minnen spelades upp i mitt huvud som en film när jag satt och lyssnade till Fischels berättelse. Filmen gick fram till den tiden då jag transporterades till koncentrationslägren och allting försvann. Jag tänkte på de livliga diskussionerna man hade i organisationen, sånger vi sjöng som uttryckte längtan till Palestina, till en egen stat, där man kunde vara fri och prata det språk man ville, hebreiska eller jiddisch. Sånger skrivna av kända författare som påminde om eländet vi levde i, om fattigdom och om hoppet till en ny och bättre morgon. Bund var den största arbetarorganisationen. De hade det största judiska biblioteket. Där sjöngs sånger om en bättre morgon, om kamp för frihet där vi bodde. Jag tillhörde ingen organisation, men besökte många. Sen jag slutade i jeshiva varken kunde eller ville jag tillmötesgå min Fars önskan att gå till stibule för att studera. Jag gick istället till Bunds bibliotek och lånade böcker. Där fanns allt på jiddisch. Allt som var värt att läsa. Jag gick till Mapaj. Det nuvarande arbetarpartiet. Där sjöngs det vackra hebreiska sånger. En liten söt flicka läste högt ur Bialek på originalspråket hebreiska. En annan sjöng Mordechai Gebirtes visor. Längtansfulla texter, längtan efter den sanna kärleken gick tillbaka till barndomen, där en mor vaggar sitt barn till sömns med längtansfulla visor om barnets framtid, om Bar-Mitzva och bröllop och sången från gyllene landet.

Jag gick också till revisionistiska organisationer. Deras grundare hette Zeev Jabotinsky. Han ansågs vara en av de bästa talarna i världen. Han hade en fantastisk förmåga att få med sig folk. Jag hade glädjen att få höra honom sista året före kriget i Lodz. Trots att jag i likhet med de flesta andra i salen inte var införstådd med hans politik, var det så tyst att man kunde höra en flugas surr. Han var en stor visionär. Hans plan var att 1.5 miljoner judar skulle lämna Polen så snart som möjligt. Han avslutade talet med att säga att i nästa krig kommer vi judar att betala det högsta priset. Han visste tyvärr inte själv hur rätt han hade.

Också på gatan var det folk. Vi unga gick par om par längst die Laskergasse eller som den hette på polska, ulica Pilsudskego. Pratade eller höll bara varandra i hand. Trollbundna av den vackra himlen och räknande stjärnorna, i doften från de vackra, blommande träden. Så kunde man promenera gatan upp och ner, fram och tillbaka tills sent på kvällen. Hemma hade alla redan somnat. Jag fick smyga mig in förbi Fars och Mors sängkammare. Mycket försiktigt ty Mor vaknade lätt och det gällde att inte väcka Mor.

Jag hade svårt att förstå att allt detta hade tagit slut. Men tyvärr likviderades Zdunska Wola getto runt den 2 augusti. En ca 200-årig judisk epok var till ända och med den också mina föräldrar och hela min släkt i Zdunska Wola. Bara Fischel kom till Lodz' getto. Han var bland de 1000 utvalda som hade knuffats in i boskapsvagnar. Trängseln var outhärdlig, att många av dem som var uttagna till livet, om också tillfälligt, dog i de trånga, stinkande boskapsvagnarna. Jag kunde inte gråta. Jag satt som förlamad och lyssnade till hans skildring om slutet på allting som vi hållit kärt. Vad hade hänt med mina föräldrar? Jag hade en känsla av att de inte var i livet. Utan att veta, var jag säker på den saken. Jag ville gråta men tårarna kom inte. En sjudande judisk stad hade försvunnit. Då visste jag inte att hundratusentals judar skulle gå samma öde till mötes. I mina tankar liknar jag det vid Jerusalems förstörelse, ty Zdunska Wola kallades, som jag tidigare omnämnt, "Lilla Jerusalem."

Jag satt och lyssnade men mina tankar var långt borta. Jag märkte inte att Fischel hade slutat prata. Vi tittade en lång stund på varandra. Precis som vi hade tänkt samma tanke. Gjorde vi det? Han avbröt tystnaden med: "Det är sent nu, vi måste stiga upp tidigt till våra jobb. I morgon är en ny dag." Kanske en bättre dag. Eller vem kunde veta vad morgondagen hade för överraskningar med sig. Under hela kriget både i gettot och i koncentrationslägren visste man aldrig vad morgondagen skulle föra med sig. Lika lite vad natten kunde medföra.

Jag var nöjd med mitt arbete. Var glad att jag kunnat ordna ett arbete åt Fischel och att han slapp irra omkring i det ovissa. Jag var så glad att vi var tillsammans, men kunde inte blunda för eländet runt omkring oss. Det enda som fanns i gettot var kläder. I brist på mat kunde man klä sig bra!

Jag var trots min glädje över att träffa min bror rätt så nedstämd. Även om vi inte haft tillgång till tidningar i koncentrationslägren, surrade hela tiden en mängd rykten som skulle visa sig vara sanna, i alla fall en del. 1942, i koncentrationslägret Kistrin Neustadt, gick rykten om att alla getton runt Varta hade likviderats. Vart visste vi inte, men det ryktades om Lodz' getto. När jag vaknade på sjukhuset på Dworska i Lodz' getto, dök det upp en förhoppning i mig om att hela min familj skulle vara där. Min besvikelse blev stor när jag fick reda på att de skickats till det ovissa. Men jag glädde mig åt att jag hade träffat Fischel. Vi klarade oss mycket bra. Några stora pretentioner hade jag inte efter nästan tre år i koncentrationsläger. Trots det längtade jag fortfarande efter att få sätta mig ner vid ett bord med en hel limpa bröd att äta. Fortfarande fanns bara 250 g bröd om dagen. Man kunde ju inte räkna med att Hanucka-undret skulle upprepa sig igen. Enligt sägnen hade man hittat olja som räckte att hålla lampan lysande i en dag men genom Guds under lyste lampan i åtta dagar.

Sommaren närmade sig. Jag kunde sätta mig ner i solen, t.o.m. en liten stund under arbetstiden, utan att riskera livet. Hade någon mästare i koncentrationslägret sett mig sitta, hade jag fått mycket stryk. När man fick stryk visste man aldrig hur det slutade. Att döda en jude var inte straffbart. Snarare tvärtom.

Våra dagar i gettot var sig lika. Arbeta, middag och sen samtalade Fischel och jag tills det var dags att sova. I gettot var eländet stort. På gatorna gick svältande människor. Morgondagens kandidater till vagnen med döda kroppar.

Jag var inte insatt i gettots politiska liv. Det jag visste var att den sionistiska aktiviteten fortgick. Olika organisationer var aktiva. Man försökte hålla skolorna i gång. Allt var illegalt. För gettots judar fanns i princip bara ett straff. Döden. Så var det då de hittade en radio. Ronkowski, eller "Judenältesten" som han kallades, styrde och ställde. Kunde man bara komma i hans närhet eller till hans närmaste medarbetare, kunde det betyda livet. Alla sökte en möjlighet. De själva saknade inte mycket av livets nödort, utom friheten. Varje funktion betydde en förbättring. Precis som i koncentrationslägret, större chanser att överleva.

Jag har funderat mycket. Om de gjorde rätt att vara så egoistiska. Man kan ju säga att det de fick mer av, minskade ransomerna för oss andra. Men viljan att överleva är ju oerhört stark och tar naturligtvis ingen hänsyn till andra. Nu när jag har det hela på så långt avstånd, är jag kanske kapabel att tänka klarare.

I Talmud berättas följande historia: två män går på en väg i öknen, de har med sig en kruka vatten. Vattnet räcker för en av dem att klara sig fram till en oas. Om båda drack skulle båda dö. Rabbin ben Ptora ansåg att bägge skulle dricka, ty man ska inte titta på då ens broder dör. Då kom rabbi Akiva och menade att den ene skulle dricka, då det står skrivet i moseboken att "din bror ska leva med dig". Med det menades att ditt liv ska komma i första rummet. När vi kom hit till Sverige 1945 plockade man fram en och annan av de våra som gjort sig skyldig till övergrepp. Såret var färskt, bitterheten stor. Vi visste inte vad man skulle ta sig till med dem. World Jewish Congress ställde de anklagade inför en domare, en judisk jurist, Dr. Kurt, en klok kvinna. Om den misstänkte befanns skyldig var straffet utestängdhet från den judiska gemenskapen.

På min arbetsplats på Lagernitsa 1-3 var stämningen kamratlig. Förmannen, Mosche Grachnik, tillhörde inte den höga eliten. Han var lojal mot arbetarna. Han gjorde allt vad han kunde för oss. Morötter var eftertraktade bland oss arbetare. Så fort vagnen var avlastad, var vi framme och tog för oss. Ledningen förbjöd detta och ställde en Sonder som skulle passa att vi inte tog en endaste morot. Beroende på vilken Sonder som arbetade, kunde man ta lite eller ingenting alls. En del var stenhårda. "Gå tillbaka till ditt arbete!" Vilket betydde: "Du får inte en enda morot så länge jag står här."

Vi levde i ett stort fängelse. Bortom stängslet väntade en säker död, innanför en långsam död. Sommaren närmade sig och livet blev behagligare. Man gick från en gata till en annan utan något som helst mål. Det hände ingenting i min brors och mitt liv.

Av fem bröder var det nu bara vi två. Rachmil hade jag sett i koncentrationslägret i Poznan 1942. Min bror Motel hade dött i koncentrationsläger. Vår yngsta bror, Mosche, gick med våra föräldrar och delade deras öde. Kvar var bara vi två.

Vi orkade inte tänka på framtiden. Vi visste heller inte om det fanns någon framtid för oss. Man visste aldrig vad morgondagen kunde föra med sig. Vi tog dagen som den kom. Jag tänkte på morgonbönen: "Moide ani lifanecha...." Under tiden jag nu varit i Lodz' getto, hade det inte förekommit några större transporter från gettot. Men bara för det kunde man inte sova lugnt. När som helst kunde något hända.

En kväll i augusti eller september 1944, när jag hade dukat av och gjort rent efter maten och vi satt oss ner och pratade som vanligt, kom en polisman in. "Schmul Janowski?" "Ja det är jag." "Vill du komma med, ja det är ingenting, de vill bara kolla någonting." Jag tog på mig något klädesplagg. När vi skulle gå sa han: "Du kan ta med dig en matlåda och bestick." Jag anade vad det gällde. Min bror stod som förlamad. Kunde inte få fram ett ord. Jag skänkte honom en blick och försökte få fram ett småleende för att uppmuntra honom. Att få honom att säga någonting. Men vi var båda mållösa. Vi kunde inte få fram ett ord. Jag kastade en sista blick på Fischel och följde sedan med polisen till polisstationen. Där fanns det redan flera unga män. Som vanligt sattes protektionen i gång. De som hade familj började leta efter bekanta eller bekantas bekanta, som kanske hade någon bekant inom polisväsendet, för att på så sätt bli frisläppt. Medan jag var där kom en som såg välmående ut. Han försvann in i något rum. Kom sen tillbaka och tog med sig en av oss. En mindre. En som lyckats komma i från. Det blev för polisen att haffa en annan i hans ställe, ty antalet måste alltid stämma. Polisstationens kommisarie, som ju var högsta hönset, började schackra med människorna. Hade man inte protekia kunde en briljant vara till stor hjälp. Elaka tungor har sagt att de lyckades behålla diamanterna och hade stor nytta av dem efter kriget. Trots att det inte kom oväntat för mig, var det ändå en chock. Chocken stegrades när jag tittade mig omkring i rummet och upptäckte var jag befann mig. Återigen var jag ensam. Jag tänkte på min bror som också han blivit ensam igen. Vad gör han nu? Gråter han? Hur skulle han klara sig ensam igen? För en stund glömde jag min situation. Det bekymrade mig mer att Fischel skulle bli ensam igen. Men mina tankar arbetade också med vart vi var på väg. Det talade ingen om för oss. Detta påminde mig om koncentrationslägret, där det var "Eintreten", uppställning, utan förklaring. Vart vi skulle och vad vi skulle göra fick vi veta först när vi var framme. Vi kom ner till gettots centralfängelse. Tydligen var fängelset uppkallat efter den polske fältherren Stephan Czarnicki, som var hjälte på 1600-talet, vad han nu hade med ett

fängelse att göra. Vi kom dit sent på kvällen. Det påminde mig om fängelset i Szeradz när vi togs 1939 från Zdunska Wola under de dramatiska omständigheter som redogjort för tidigare.

När jag vaknade på morgonen, befann jag mig i ett rum med mycket folk. Unga människor, ungefär i min egen ålder. Ingen hade gråtit, ingen hade beklagat sig. Till skillnad från hur det var i Maryszin, då vi trodde vi skulle skickas från gettot men blev kvar. Och jag var tacksam för det. Tacksam för den här tiden i gettot med min bror. Nu satt jag här omgiven av trevliga ungdomar men mina tankar var hos Fischel. Man sa att vi skulle resa någonstans för att arbeta. Senare på dagen fick vi bröd. Vi släpptes ut från våra celler. Utanför fängelset var en stor plats. Ett hönsnät av stark ståltråd skilde fängelset från yttervärlden. De besökande stod på andra sidan. Vi kunde se varandra och prata, men inte röra vid varandra.

Min bror stod där bland besökarna. Han var inte lika ledsen som den gången jag skulle skickas till Auschwitz. Den här gången trodde man att vi skulle till arbete. Vad som talade för det var att de bara tog unga friska pojkar. Att jag kom med, berodde på att de i första hand tog ensamma män som kom utifrån. Jag hade ju stor erfarenhet från nästan 3 år i koncentrationsläger. Jag visste att om man kom till ett koncentrationsläger där det fanns fångar från andra nationer, speciellt krigsfångar, utvecklades handel. Mest med kläder, som det var det ont om i lägren. Jag bad därför min bror att hämta kläder åt mig. Bra kläder i en ryggsäck. Allt i klädväg var av intresse. Efter besöket gick jag in till cellen. Cellerna var inte låsta. Vi kunde röra oss tämligen fritt.

Jag ville skriva ett brev, men hade ingen penna. Eftersom jag var ute på gården, tyckte jag det var enklast att gå in på kansliet och be om en penna. Men det skulle jag inte ha gjort. Någon där inne uppfattade, dumt nog, att jag försökte smita när jag kom in och bad om en penna. Han sa något till en polisman som tog med mig ut. Han förde mig till en liten cell, kastade in mig och låste dörren. Jag skrek att jag ju inte tänkte smita. Då skulle jag ju inte gått in till kansliet. Och att jag bara ville låna en penna. Men han var redan borta. Jag befann mig på ett litet utrymme, helt tomt utan ljus. Det kom in ljus genom springorna. Jag kunde sitta på marken, men inte mera. Jag fick ångest och blev alldeles förtvivlad. Utan att veta vad jag skulle ta mig till började jag skrika förtvivlat. Jag skrek att jag ville tillbaka till mina

kamrater. Jag bankade med alla krafter och sparkade på dörren. Min förtvivlan förblev ohörd. Jag hade aldrig tidigare befunnit mig i en sådan situation. Jag hade trots mina nästan 3 år i koncentrationsläger aldrig varit inlåst ensam och under sådana omständigheter. Jag hade heller aldrig skrikit så högt och så länge. Jag kommer inte ihåg hur länge jag höll på. Antagligen en timma eller så. Skriket hördes tydligen långt bort. Till slut kom någon och släppte ut mig och tog mig tillbaka till min cell. Jag måste ha sett förskräcklig ut, för alla frågade mig var jag hade varit och vad som hade hänt. Det tog lång tid innan jag hämtade mig från chocken och kunde prata igen. Jag tror att all skräck jag har nu härstammar från den episoden.

Nästa dag kom min bror med en massa kläder. Han talade om för mig att han hade bestämt sig för att följa med mig. Han ville inte stanna ensam. Jag bad honom att inte göra det. Jag förklarade för honom att livet i koncentrationslägret är mycket hårt och att det fanns bättre chanser att klara sig i gettot. Hans svar var kort och bestämt: "Jag går och anmäler mig." Jag försökte övertala honom att inte göra det och så skildes vi åt. Till min förtvivlan kom han in i min cell mot kvällen med en ryggsäck full av kläder. Han verkade lättad. Jag var ambivalent. Glad att vi åter var tillsammans och samtidigt orolig för hans framtid. Jag bestämde mig snabbt att anpassa mig till situationen. Nu hade jag att inte bara tänka på mig själv utan också på Fischel eller kanske mest på honom. Jag kände ju redan till koncentrationslägrens villkor, men för Fischel var det ju nytt. En ny erfarenhet, ett nytt liv, som han aldrig varit med om. Mina medfångar frågade vad jag skulle med så mycket kläder. Jag berättade om min erfarenhet. De skickade snabbt signaler och inom några timmar var rummet fullt med kläder av alla slag. Istället för min bror släpptes en annan fånge ut. Antagligen mot bra betalning. Kanske hade han familj som hade kvar något smycke att lösa ut honom med.

Nu hörde jag att vi skulle resa i morgon. Jag föreslog min bror att i morgon när vi reser skulle vi ta på oss så mycket kläder vi bara kunde få på oss. Av erfarenhet kunde jag räkna med att vi kunde bli av med allt bagage. På morgonen klädde vi på oss som jag hade sagt. Fischel hade tagit med sig näsdukar som vi stoppade i fickorna. Vi blev med ens mycket tjocka. Transporten gick lugnt till. Vi färdades i boskapsvagnar. Men vi hade gott om plats för oss och för våra ryggsäckar. Framme efter ett antal timmar stannade tåget. Jag hörde att folk gick av och väntade på att min vagn

skulle öppnas. Jag var nyfiken på var vi befann oss. Men det blev helt tyst. Till min förvåning satte tåget i gång igen. Vi åkte bara en kvart och stannade igen. Den här gången fick vi alla komma ut. Det skulle visa sig att vi befann oss i Czenstohowa, den heliga staden för katoliker.

Från vår stad Zdunska Wola brukade fromma katoliker gå till fots till den heliga staden, för att lägga fram olika religiösa relikier till den heliga Madonnan. Vid sådana processioner blev vi barn tillsagda att hålla oss inne, ty stundens allvar kunde gå ut över judarna. Jag var mycket nyfiken och tittade ut på processionen. Jag vågade t.o.m. gå utanför huset men höll mig på avstånd. De gick till fots hela vägen, sjungande, till Czenstohowa.

Jag hade aldrig varit i denna stad tidigare, men visste nu i alla fall var jag var. Året var 1944, men jag äro säker på om det var augusti eller september.

Den ryska offensiven gick framåt. Vid det här laget var de redan nära Warszawa. Tyskarna retirerade och tog med sig allt de kunde. Ammunition var ju det viktigaste för dem. I Czenstohowa byggde de om gamla fabriker till ammunitionsfabriker. Och det behövdes slavar. I Lodz' getto fanns det fortfarande gott om presumtiva slavarbetare. Czenstohowa var en vacker stad vid floden Varta. Mest känd var den ju inte för sina industrier, utan för den heliga Madonnan. Hon stod i ett gammalt kloster byggt under 1300-talet på Jasnagora.

Czenstohowa hade ca 28 000 judar före kriget. Det var ett rikt judiskt liv. Jag hade som sagt aldrig varit där, men i Alexander Jeschiva hade jag en vän, Jankele Czenstohower. Där kallades vi sällan vid efternamn. Det jag visste om honom var att hans far var "schojchet", slaktare, och att det fanns många chassidim av olika schatteringar i staden. 1941 upprättade tyskarna ett getto. 1942 likviderades gettot. De flesta skickades till förintelslägret Treblinka. Resten som blev kvar arbetade i dess arbetsläger, Hasag, Varta och Czenstohowienicenka. Den förstnämnda var den bästa av de tre. Varta kallades det läger som låg vid floden med samma namn. Dit kom jag nu från Lodz' getto.

Skymningen hade redan börjat lägga sig. När vi slussades in i våra rum var redan ljuset på. Vi uppmannades att ta av våra ryggsäckar och lägga dem i ett intilliggande rum. Det verkade som om vi skulle till badet, så som var vanligt då man kom till ett nytt koncentrationsläger. Detta kände jag till,

men det var främmande för de andra. Ryggsäckarna fick vi aldrig tillbaka. Vad vi däremot fick se var en förskräcklig bild. De människor vi såg hade knappt ett helt klädesplagg. Kläderna de hade på sig var i strimlor. På fötterna hade de någonting som såg ut att en gång ha varit skor. Men kvar var bara sulan, som var fastbunden med snören. Annars såg de inte så dåliga ut. Detta var något nytt för mig. Jag insåg att vi gjort rätt i att ta på oss så mycket kläder.

Vi slussades så småningom in i baracker. Det var det gamla vanliga. Träbritsar i tre skikt. Jag tog alltid den mellersta. Vi befann oss i någonting som liknade ett stort magasin. Stora dörrar men utan fönster. Av tidigare erfarenhet tog jag därför två platser i mellersta våningen och nära dörren för att få lite ljus. Jag tror att det som gjorde att jag överlevde det största helvetet på jorden, förutom vanlig tur, var att jag nästan aldrig var rädd. När jag kom till ett nytt koncentrationsläger försökte jag snabbt orientera mig och ta det bästa möjliga ur situationen. Det kunde jag nu dela med min bror, som frivilligt hade hamnat i den här situationen. Hur gärna jag än ville vara med honom så önskade jag att han stannat kvar i Lodz' getto. Jag kände också ett ansvar. Nu är jag inte längre ensam. Alla beslut jag skulle fatta måste nu ta hänsyn till Fischel. Jag fick vara både storebror och far. Det skulle visa sig att det gick lättare än jag trodde. Trots allt var jag nu inte ensam, vi var ju två om allt.

De som var i lägret innan vi anlände, kom från ett läger som hette Plaszow, nära Krakow. De var judar från Krakow med omnejd. Vid en liten runda runt lägret fick jag veta att det fanns en judisk polisman som var från Krakow. Tyvärr kommer jag inte i håg hans namn. Han var liten med stora stövlar och mustasch. Liknade mer en kosack än en jude. Han och två till var bra klädda. De andra två var hans underordnade funktionärer, båda två från Krakow. Den ene hette Jidel, han kallades Jidel Chasid. Det var han som tog hand om våra ryggsäckar. Han förklarade att de kläder som fanns i våra ryggsäckar skulle fördelas till de som inga hade. När jag sen kom till fabriken, fick jag veta att kläder var en bra handelsvara. Polacker som arbetade i fabriken köpte eller bytte kläder mot bröd och annat. Jidel Chasid gjorde sig en bra hacka på de kläder som han inte delade ut.

I alla tre läger var det ammunitionsfabriker. Dagen efter ankomsten gick vi till fabriken. De låg på samma plats, knappt 100 meter från barackerna. Promenaden från baracken till fabriken var mycket kort. I Lodz' getto, i

fängelset där vi samlades, räknade jag med möjligheten att vi kunde bli av med våra ryggsäckar och klädde på oss så mycket som möjligt. De andra som visste att jag redan varit nästan 3 år i koncentrationsläger, gjorde likadant. Jidel Chasid fick reda på att vi hade mer kläder än de i ryggsäckarna. Samma kväll vi skulle till badet anade jag oråd och gömde undan en del. Också här hade jag gissat rätt. När vi kom ut från badet var det mesta borta. Han tog allt som var dubbelt och lämnade bara ett plagg av varje. Det visade sig att jag var inte ensam om att gömma undan lite.

Väl i fabriken, sattes handel med kläder och annat i gång. Jag sattes att arbeta vid en rullmaskin. Det var maskiner som fräste ut en ring i den kula som skulle in i patronhylsan. Min bror, som verkade liten och mager, sattes att arbeta vid avsyningsmaskinen. Det var den sista instansen, där kulan slutbedömdes. På den platsen arbetade bara kvinnor, och utan att jag kunde ha en aning om det, var en av kvinnorna Mariana, som senare blev min fru.

Fischel skulle vara maskinmäster. Hans uppgift var att reparera de maskiner som stannade. Samma funktion fick jag vid de s.k. rullmaskinerna. Också vid dessa maskiner arbetade bara kvinnor. Jag arbetade tillsammans med en polack från stan som skulle se till att maskinerna var i gång. Maskinen var mycket precist inställd. Vid minsta avvikelse passade inte kulan i hylsan. Det var gamla maskiner som ofta gick sönder. Varken jag eller min bror hade någonsin sett en sådan maskin förut. Jag hade ingen aning om hur den fungerade. Däremot var polacken mekaniker och kunnig. Jag skulle hjälpa honom. Han var mycket trevlig. Försökte lära mig maskinens konstruktion. Jag gjorde så gott jag kunde. Det var helt främmande för mig, så det gick ganska trögt. Men jag hade inga problem så länge jag var med polacken.

Fabriken gick dygnet runt. Vi arbetade i två skift. Från 7 till 7. Den ena veckan hade jag dagskift, och den andra veckan från 7 på kvällen till 7 på morgonen. Vi bytte av varandra. Fischel och jag hade inte samma skift. När jag slutade så började han. Vi träffades bara några minuter på fabriken. Jag tyckte det var tråkigt att vi inte arbetade i samma skift, men jag var ju van att vara ensam. Söndag var vi lediga. Den dagen var vi återigen tillsammans. Då kunde vi prata, bl.a. om våra affärer. Sådana fanns. Vi sålde lite av våra kläder och köpte bröd. Till min stora förvåning fick vi 400 g bröd för en näsduk och för 40 sloty fick vi, i början, en hel limpa. Det drygade ut våra dagliga ransoner. På morgonen fick vi de vanliga 250 g bröd och en

soppa på kvällen. Det var första gången sen jag lämnade hemmet i juni 1941 som jag kunde äta mig mätt på bröd. Vi lyckades t.o.m. samla lite pengar och köpa bröd för vintern och behålla ett slags grundkapital. Jag hade hämtat mig bra under de 8 månader jag var i Lodz' getto. Och när vi nu fick lite tillskott klarade vi oss båda mycket bra. Här gällde det att hushålla med krafterna.

Arbetet som sådant var nog överkomligt men att stå tolv timmar var ganska jobbigt. Speciellt svårt var det på nätterna. Men nätterna hade den fördelen att man kunde hålla sig undan lite då och då. Mästarna var inte synliga hela tiden som på dagarna. I den salen min bror och jag jobbade var tre mästertyskar. En, Döring, var mycket fruktad. Han slog obarmhärtigt. Det var farligt att komma i hans händer. Maskinerna var gamla, stannade ofta och det fick de inte göra. Intill våra s.k. rullmaskiner stod vad vi kallade dragmaskiner. Maskinen drog fram en kapsel till en hylsa. Det var en lång bult helt anpassad i storlek som drog i metallen och formade den till en hylsa som kulan skulle komma in i. Den bulten gick ofta sönder och då stannade maskinen. De hade en tekniker som reparerade snabbt så fort maskinen stannade. Han hade varit låssmed hemma. Antagligen den enda av oss som var utbildad fackman. När Döring tyckte att det var för många bultar som gick, och det speciellt nattetid, kunde han gå fram till arbetaren och säga: "Nun gehen wie spatsiren." Nu går vi på promenad! Den mannen kunde knappt gå dagen därpå, och var alldeles sönderslagen i ansiktet. Döring slog hårt, hårt och urskiljningslöst.

Ledningen i lägret försökte muta honom på olika sätt. En gång hade de låtit sy en läderkappa åt honom. Men det hjälpte tydligen inte mycket. När det föll honom in slog han obarmhärtigt. Den ende han aldrig slog var låssmeden. Åt honom nöjde han sig med att bara skrika. Men låssmeden kunde alltid förklara felet för honom och då blev han tyst.

Den andre tysken som hade hand om mina maskiner, kallade vi "der Totenkopf". Han slog också men i hans slag fanns ingen kraft. Han var mycket mager. Såg ut att vara sjuk. Hans skrik liknade mera skäll från en ilsken hund.

Söndagen var den enda dagen i veckan som vi var lediga. Maskinerna stod stilla. Trots att vi befann oss på ett mycket trångt område och trots att vi saknade möjligheter till någon som helst aktivitet, försökte vi göra livet så drägligt som möjligt för oss.

En bland oss var en begåvad recitator. En av hans monologer kommer jag fortfarande delvis ihåg. Den hette: "Der malech hammoves strejkt." Dödsängeln strejkar. Den skildrar hur dödsängeln sa upp sig inför Gud. Gud försökte övertala honom att fortsätta. Gud beklagade sig; någon löneförhöjning kunde han inte lova just nu. Men om tiderna blev bättre skulle dödsängeln bli den förste som Gud kom ihåg. Diskussionen mellan Gud och dödsängeln var, från författarens sida, vem han nu var, en kritik mot de religiösa grupper som bara sysslade med, vad de trodde, var att tjäna Gud. Berättaren gick sen över till att skildra hur det såg ut på jorden när dödsängeln strejkade. "Es schlügen sich Bundisten mit die rojte, en es falt nicht kein ein tojter." Bundister slåss med de röda, men ingen enda faller ner död. Så gjorde berättaren en stor gest med händerna och sa: "As der malech hammunes strejkt in sitzt mit die hent ferleigt." Att dödsängeln strejkar och sitter med armarna i kors. Han fortsatte att skildra konflikter av olika slag som slutade i handgemäng och tillgrepp av olika tillhyggen. Och efter varje berättelse kom det: "Az der malech hammunes strejkt in sitzt mit die hend ferleigt". Vi skrattade hjärtligt efter varje scen som han målade upp så livs levande. Till slut la han händerna i kors och sa med en mild röst: "Och tänk om allt detta var sant." Tyvärr kommer jag inte ihåg vem berättaren var fast jag kan se hans ansikte framför mig.

1944 var en varm sommar. Vi kunde ju bara röra oss på den lilla plätten utanför barackerna. Där samlades grupper av människor och pratade om allt möjligt. Man försökte glömma det trista och hårda 12-timmarsarbetet, det hårda arbetet och den ständiga utsattheten för misshandel och för döden. Men med döden blev jag nästan god vän. Jag hade ju stått inför den så många gånger tidigare och vid flera tillfällen. Både i Zdunska Wola och i koncentrationslägren.

Vi gjorde affärer inte bara med polacker utan också med vakterna. De var ukrainer-tyskar från Ryssland och baltiska staterna. När kulorna var färdiga fördes de in i en speciell sal. Där förpackades de i lådor. En av våra hade någon affär med en vaktman, tydligen en ouppklarad affär. När mannen tog kavajen på sig och skulle gå ut blev han visiterad och några kulor hittades som vakten hade lagt in i hans ficka. Lagerfuhrern Bartenschlager tillkallades. Han gjorde processen kort. Han sa till mannen: "Gå tre steg fram," tog ut sin revolver och sköt honom bakifrån. Liket fick ligga ute till nästa dag till allas beskådan. När vi gick in eller ut ur fabriken kunde vi inte undgå att titta på vår döda vän. Jag hade scenen fortfarande framför mig

när jag anslöt mig till en grupp som hade just samlats runt ett par fångar, båda blonda och längre än genomsnittet. De drog min uppmärksamhet till sig. Jag frågade mig: "Vad gör dessa två i koncentrationsläger?" De såg inte alls judiska ut. Det visade sig att de var från Czenstohowa. En av dem hade gått med en tidigare transport till Treblinka. Han arbetade med de döda efter de hade blivit ihjälgasade. De var flera grupper som drog de döda kropparna till ungnarna för att brännas. Andra arbetade med att sortera alla saker som människorna hade haft med sig. In i det sista ville man inte tro. En gnista hopp fanns tydligen kvar. Han sorterade kläder och lastade dem på järnvägsvagnar. Han passade på det rätta ögonblicket när han var ensam och gömde sig bland kläderna och kom på det sättet ut. Eftersom han inte såg judisk ut, hade han inga svårigheter att hoppa av vid första tillfälle och ta sig till Czenstohowa, till sin fru. Han visste att hon befann sig i Varta, som vårt läger kallades.

Det var första gången som jag hörde om förintelsen. Jag stod som förstenad. Jag kunde inte röra mig. Det jag hörde just nu berättades av en man som varit med om allt detta. Han berättade ganska utförligt. Hur man lurade in män och kvinnor och barn i gaskamrarna. "Ni går nu in i badet ", sa en SS-man med lugn röst. "Gå in i ordning. När ni klär av er i badet lägg ihop era kläder, gör helst en bunt av dem så att ni hittar dem i god ordning när ni går ut." Det slog mig en fruktansvärd tanke. Har samma öde drabbat mina föräldrar och min yngste bror, Moshe? Min svägerska med sin lilla dotter som var bara 6 månader gammal? Jag fick hjärklappning för första gången. Jag trodde inte mina öron. Han fortsatte att berätta om Treblinka. Men mina tankar var någon annanstans. Jag hörde inte mera vad han sa, fast jag fortfarande stod på samma plats. Är detta möjligt? Är allt detta som jag nu hört sant? Har mina föräldrar, som tjänat den Gud de trodde på och alltid vänt sig till Honom i svåra stunder, mördats på detta sätt? Min far steg upp 5-6 på morgonen för att läsa Toran innan han gick till synagogan för morgonbön. Jag som gick i samma spår och trodde på den Barmhärtige. Hur många gånger hade jag inte uttalat dessa ord : "El rachim ve chanon", Gud den barmhärtige.

Jag stod där försjunken i mina tankar och märkte att alla började gå. Alla med mycket sorgsna ansikten. Alla var mycket berörda av hans detaljerade berättelse. Jag berättade ingenting för min bror när vi sen träffades i baracken. Han var glad att vi var tillsammans och mera ville jag för tillfället inte säga honom. Han vande sig förvånansvärt fort vid den nya situationen.

Han fick också jobb som uppsättare, dvs att reparera maskinerna och ställa om dem när det behövdes. Allt efter en kort introduktion. Tyskarna insåg tydligen att man inte kunde få igång produktionen bara genom att slå de judiska fångarna. En morgon, när jag kom hem från nattskiftet vid halv åtta på morgonen och fått min frukost och ville lägga mig, blev jag kallad ut igen. Ute stod den tredje makthavaren, Herschel Top. Han såg snäll ut och det var han också. Han syntes inte till så mycket. Han tycktes vara nöjd med sin situation. Han hade också det mesta när det gällde mat.

För de utvalda, dvs de tre, förekom kontakter med yttervärlden. En byggmästare som vi kallade Gugelu kom varje dag och hämtade tre personer som han fick till sin hjälp i arbete utanför lägret. Var och hur vet jag inte. Vi kallade dem alla tre för Gugelu. En gång såg jag Herschel få en flaska mjölk av kusken. Det var en av få gånger jag såg mjölk under hela kriget.

Herschel Top ropade en dag upp namn från en lista han höll i sin hand. Mitt namn fanns med. Han sade att ledningen hade valt ut några unga, och som han uttryckte det, intelligenta män. Vi skulle åka till Skasziska, till den enda stora ammunitionsfabriken i Polen. Där skulle vi lära yrket ordentligt. Jag som var van vid rullmaskiner skulle lära mig det yrket. Den första tanke som slog mig var att min bror Fischel inte var med på listan. Alla hade frågor och han svarade. Jag väntade i kön av frågande. Jag förklarade min situation. Berättade att min bror följt med mig frivilligt till Chenstohowa för att han inte ville stanna i Lodz' getto ensam. Han förstod min belägenhet och lovade att Fischel skulle få följa med.

Resan gick stilla och fridfullt. Vi åkte i en boskapsvagn, men den var öppen så vi kunde njuta av det vackra vädret. Efter några timmar var vi framme i Skaryzko-Kamminna. Stan hade före kriget ca 200 judar. Från gettot skickades en del 1942 till Treblinka, resten kom till lägret. När vi kom dit fanns där många judar. Lägret var stort, flera baracker. Jag rös till när jag såg en galge stå på platsen framför baracken. Jag frågade förskräckt vad galgen skulle betyda. Jag fick höra att Lagerfuhrer hängde folk där tidigare, men att de träffat en uppgörelse med honom. Han fick pengar och värdefulla saker för att sluta hänga folk. Jag fick också veta att några hade rymt till skogen. Men de kom tillbaka ty de fruktade de polska partisanerna från den högra och antisemitiska falangen. Dessa förklarade för dem att de

kämpade mot tyskar såväl som mot judar, så det var bara för dem att smyga sig in i lägret igen.

Fabriken var gammal, så också maskinerna, men dessa var i gott skick. Där arbetade som i Chenstohowa många polacker, dock mest judiska fångar. Jag kom till den rullmaskin jag skulle lära mig. Jag hade en förman som var jude och fackman, en mycket trevlig man. Men arbetet var jäktigt. Tyskarna såg till att produktionen vid varje skift nådde upp till den norm de hade bestämt. Som vanligt utdelades stryk. Min förman berättade att en tysk även slagit en polack. När detta uppdagades, tog motståndsmännen hand om honom. De passade på när han gick från fabriken och lurade in honom i skogen. Han fick mycket stryk och de tog hans klocka. Han släpptes med en varning. "Nästa gång stannar du i skogen för evigt."

Månaden förlöpte utan större händelser. Jag trivdes där och kunde tänka mig att stanna. Det fanns mera utrymme. Barackerna var visserligen gamla men trevligare än i Chenstohowa. Det var en bra bit från lägret till fabriken. På så sätt fick man en promenad varje morgon och kväll.

Men en dag kom vakter från Chenstohowa för att föra oss tillbaka. Det var en varm dag. Dörrarna stod vidöppna. Vakten satt vid dörren på golvet med fötterna hängande utanför och njöt av solen och den vackra skogsterrängen. Plötsligt utbröt skottlossning från skogen. Tydligt var det motståndsmän som trodde att det var en militärtransport. Tåget ökade farten och vi åkte snabbt ifrån partisanerna. Vakten hann inte avlossa ett enda skott. Eller var de allt för rädda för att skjuta tillbaka?

Resten av resan gick snabbt. Snart var vi tillbaka i eländet i Chenstohowa Hasag. Där hade ingenting förändrats. Polacken stod som vanligt vid maskinen och reparerade den. Annars var det kvinnor som arbetade där. Varje kvinna hade två maskiner. Hennes uppgift var att fylla korgen med kulor och kolla att de fungerade. Om de hakade upp sig var det bara att tillkalla mekanikerna, dvs polacken och jag. Der Totenkopf gick då och då runt och kollade att alla maskinerna var i gång. Trots att man inte var särskilt rädd för honom, var rädslan stor att han skulle tillkalla Döring. För då kunde det bli promenad och ett ommöblerat ansikte eller några spräckta revben. Polacken sa att han var glad att jag var tillbaka. Själv, om jag fått välja, skulle jag ha stannat i Skaryszko. Där var det större och en stor gemenskap. Promenaden till fabriken var omväxlande och hälsosam. Här var det bara några meter att gå mellan fabriken och baracken.

Hösten närmade sig. Om det föll några blad kunde vi inte se ty det fanns inga träd. Man kände av hösten i alla fall. Nätterna blev kyligare och längre. Nattskiftet hade både för- och nackdelar. Man kunde vila sig en liten stund om de gamla maskinerna behagade hålla sig i gång. Polacken föreslog att vi skulle ta turer och gå undan och sova en liten stund. Men även kvinnorna var trötta och slumrade till stående. När de inte matade korgen blev den tom. Jag fick rycka in. Ville inte ta risken att der Totenkopf skulle gå förbi och upptäcka de tomma korgarna. Det var jag som hade det tunga ansvaret. Det var jag som fick stryk, inte polacken. Av någon anledning slog tysken inte kvinnorna.

Trots att vi inte hade några tidningar och var avskärmade från allt nyhetsmaterial och från yttervärlden, visste man hela tiden ungefär krigets händelseförlopp. Nu hade de allierade redan lyckats med landstigningen i Normandie. De var redan, vid den här tiden, en bra bit in i Frankrike. En stor del av den tyska armén hade förlorat sin styrka, hundratusentals soldater samt stora kvantiteter värdefull ammunition. På östfronten gick det nästan ännu sämre. Ryssarna hade redan befriat en bit av Polen, Rumänien och Bulgarien. Vi märkte en stor nervositet bland tyskarna och bland de ukrainska och lettiska vakterna. Totenkopf sprang mera än vanligt.

Denna vecka hade jag nattskiftet. Natten var svår. Det ville sig inte. Både polacken och jag sprang hela tiden och reparerade maskiner. Kvinnorna som behövde dem, stod bara och tittade på. De kunde heller inte göra något annat. Jag sprang fram och tillbaka för att hålla maskinerna i gång. Jag såg fram emot kl. 7 då avlösningen skulle komma. Jag hade just börjat andas ut lite. Kvinnorna höll på att gå. Maskinerna stannade och vi väntade på avlösning. Totenkopf gjorde sista rundan innan han skulle gå hem. Kvinnorna som var mycket trötta och sömniga hade redan gått, endast en fanns kvar när Totenkopf kom fram och hittade några kulor i en korg. Han tittade i korgen och tittade på mig. "Du stannar här och väntar på mig."

Jag hade onda aningar men orkade inte tänka. Jag var alldeles för trött. Ville bara komma därifrån och andas lite frisk luft, men framför allt gå och lägga mig. Han kom tillbaka omklädd med portföljen under armen, kom fram till mig och sa: "Kom mit!" Jag anade oråd. Min första tanke var han tar med mig till Verkschutz, där får jag stryk. Alldeles riktigt. Vi gick fram till Verkschutz, ett vakthus vid utgången. "Stå här", sa han. Det tog lite tid. Ut kom en vaktschutz med ett långt gevär på ryggen. Han visade mig att jag

skulle gå fram till vattnet. Väl framme stannade jag. Min första tanke var: Har han fått i uppdrag att skjuta mig?

Han instruerade mig att gå ner till vattnet. Hela anläggningen låg vid floden Varta. Det var en slänt ner till vattnet som var ganska så brant. Jag fick nya instruktioner på bruten tyska med kraftig rysk brytning. Jag skulle stå rakt och titta i vattnet. Alltså blicken i vattnet. Jag hade heller ingen annan möjlighet än att ha blicken i vattnet. Jag stod på hälarna, mycket obekvämt. Framför mig hade jag vatten, åt sidorna vågade jag inte titta. Det började regna kraftigt. Jag hade tunna kläder på mig. Jag hade ju räknat med att gå direkt till baracken.

Det gjorde mer och mer ont, först i fötterna sen i ryggen. Jag vände mig om och frågade vakten om jag fick gå och kissa. Jag hann knappt vända mig om och börja tala, förrän han tog ner geväret, siktade mot mig och skrek: "Stå still annars skjuter jag!" Jag visste att det var allvar. Jag kissade faktiskt på mig, antagligen av rädsla. Jag kände inte först att jag var kissnödig, ville bara få en anledning att röra på mig lite. Nu var det sent på eftermiddagen. Jag hade inte ätit eller druckit på länge. Började känna mig matt. Jag var rädd för att jag skulle ramla ihop. Jag kämpade med alla krafter för att inte somna. Jag visste att om jag rör mig eller somnar så skjuter han. Vakterna byttes om flera gånger. Jag vågade ju inte röra mig, hörde bara stöveltramp. Jag försökte tänka på allt möjligt. Mobiliserade mina sista krafter att hålla ut. Jag blev orolig för min bror. Visste han vad som hade hänt mig? Jag blev rädd att han skulle företa sig något. Allt detta hjälpte mig att hålla mig vaken.

Jag har aldrig i mitt liv varit med om en sån lång dag. Jag bara stod där och stirrade utan att veta hur det skulle sluta. Jag mindes när jag i Poznan stod vid stolpen. Inte heller då visste jag hur det skulle sluta. Jag kom ju ihåg den första som stod fastbunden hela natten och lyckades överleva men fick dö på trappan till läkarens hus.

Jag var nästan aldrig rädd. Det var väl min lycka och hjälpte mig att överleva. Jag kan inte påminna mig att jag någon gång varit så rädd att jag handlat i panik. Tvärtom hade jag sinnena i behåll i kritiska situationer. Men nu var jag helt enkelt trött. Hade kissat på mig flera gånger. Var nästan helt styv.

Fötterna började domna av. För att motverka detta, försökte jag röra tårna så långsamt att vakten inte skulle märka någon rörelse. Allt för att hålla blodcirkulationen i gång. Trots detta började jag känna en stelhet i kroppen. Konstigt nog var jag inte rädd men ovissheten gjorde mig otålig.

Skymningen la sig på himlen. Vattnet var lugnt som en spegel. Jag la märke till hur färgerna ändrade sig på spegeln. Jag oroade mig för min bror och var han fanns. Han hade säkert fått reda på att jag följt med Totenkopf. Men visste han att jag stod just här? Jag började bli matt. Jag funderade på hur länge jag skulle hålla ut. Hur länge kan man stå så här? All början måste ha ett slut och också denna situation på ett eller annat sätt.

Jag hörde ett skrik och kände igen Totenkopfs röst. Jag vände mig om. Han stod däruppe och visade mig att jag skulle följa med honom. Jag trodde nästan inte mina ögon. Jag försökte gå snabbt men kroppen lydde inte helt. Jag sköt fram överkroppen, fötterna ville på något sätt inte lyda. Men glädjen över att åtminstone den plågan tycktes vara över, fick mig att mobilisera alla krafter och ta ett litet språng framåt. Jag följde med honom in i fabriken. Jag ville nästan gråta av glädje. Han visade mig på min plats vid rullmaskinerna. Dagskiftet hade just gått och nattsiftet var på ingående. Jag kände mig på en gång varm och dålig. Jag gick fram till mina maskiner. Alla hade redan hunnit fram. De tittade på mig som om jag skulle kommit från en annan värld. Jag var fortfarande blöt och antagligen luktade jag illa.

Min bror som redan gått från dagskiftet, fick reda på att jag var tillbaka på fabriken. Han kom med en varm soppa. Jag hade varit utan mat eller dryck i 20 timmar. Soppan gjorde mig gott. Jag började må lite bättre och började arbeta. Polacken förslog att han skulle passa alla maskinerna och jag skulle gå fram till de varma rören och torka mina kläder. Jag var glad för erbjudandet men ville vänta tills senare, när Totenkopf hade gått sin inspektion. Först därefter gick jag fram till de varma rör som löpte genom fabriken. Det kändes hemskt i hela kroppen. Ju längre natten led, desto sämre mätte jag. Jag kände att jag hade feber. Polacken erbjöd sig att ta hand om mina maskiner så att jag kunde gå till de varma rören. Jag började frysa. Jag vågade inte vara borta länge. Den sista läxan hade gjort mig lite rädd för der Totenkopf.

Också natten tog slut. Jag gick till baracken. Min bror rådde mig att gå till doktorn. Han sjukskrev mig. Gick och la mig på britsen i mitt rum och

somnade bums. Min bror väckte mig på kvällen när han kom från dagskiftet. Jag kände mig lite utvilad men inte bra. Mediciner fanns knappast att tillgå. Det lilla som fanns behövde läkarna för akuta behov.

Min bror och en pojke i hans ålder fick extra arbete på dagen med att städa hos tyskarna. Bl a i tyskarnas sjukstuga. Doktorn bad dem att ta sprutor. Han skrev upp vilka de skulle ta och lovade betalning. Att de riskerade livet måste doktorn ha räknat med. Men jag var inte glad för det, jag var livrädd. Till slut bad jag honom att sluta ta sprutor. Visserligen kunde de rädda människoliv men jag ville inte att min bror skulle betala med sitt unga liv för det. Han kom med några tabletter nästa dag. Han hade med tiden lärt sig lite om mediciner eller också hade doktorn sagt vad han skulle ta åt mig. Mitt problem och min rädsla ordnade sig. En vacker dag fick de veta att de inte behövde komma och städa mer. Mest av alla var jag glad och lycklig. Varje gång Fischel gick dit var jag orolig ända tills han kom tillbaka.

Tiden stod inte stilla. Hösten avlöste sommaren. Men jag led inte så mycket av den begynnande kylan. I baracken var det varmt, vi var ju så många. I fabriken var det också varmt. För första gången sen vi anlänt, kom en ny transport judar. Jag kommer tyvärr inte ihåg varifrån i Polen. Det kom hela familjer: man, hustru och barn. Barnen togs i från dem. Det hette att de kom till ett barnhem. Sanningen var troligen att de sköts i skogen. Föräldrarna fick aldrig mera träffa sina barn. De berättade att de hela kriget, sen gettot likviderats, varit i ett läger tillsammans med sina familjer. Det var nu första gången man tog barnen ifrån dem. De hade haft det mycket bra och hoppats få överleva kriget där. Men då ryssarna närmade sig, evakuerades de till Chenstohowa. En påstod att han hade kunnat se ryssarna från sitt tåg. De ångrade bittert att de hade låtit sig evakueras. En gång till gör vi inte om det, sa en och tog fram en stor pistol. Den här gången ska vi försvara oss. Så naiva de var. Pistolen gömde han i baracken.

Sviterna från dagen vid vattnet gjorde sig fortfarande påminda. Jag mådde inte riktigt bra, var mig inte riktigt lik, orkade inte lika mycket som tidigare. Jag tyckte jag hade feber. Vi visste att slutet närmade sig. Men när?

Jag kom att tänka på en gammal judisk berättelse: "Synagogans vaktmästare väntade att alla skulle gå så att han kunde stänga synagogan. Han la märke till en kvinna som höll sig gömd. Han blev nyfiken. Han gömde sig i sin tur för att se vad kvinnan tog sig till. Hon gick fram till den heliga arken, öppnade dörren och bad till Gud. Hon skrek ut alla sina plågor

och slutade med: "Kära Gud när ska mina plågor ta slut?" Vaktmästaren svarade från sitt gömställe: "Om två år." Kvinnan, som trodde att det var Gud som svarade, sa: "Kära Gud och vad händer efter två år?" Vaktmästaren svarade: "Då blir du van vid dem."

Jag hade nu varit hemifrån i tre och ett halvt år. Mina plågor var ibland outhärdliga. Jag kunde endast trösta mig med att slutet var nära. Inte visste jag då vad som väntade mig när jag trodde att befrielsen var så nära. Varje dag hoppades jag att förlösningen skulle komma. Varje dag som gick, tittade jag efter ryssarna som skulle komma. Men det kom något annat. En dag mitt i arbetet kom en fram till mig. "Kom med!" Jag följde med. Jag slussades in i ett rum nära badet. Det fanns redan folk där. Vi tittade på varandra. Ingen förstod vad som höll på att hända. Min första tanke var Fischel, vet han var jag befinner mig just nu? Det visade sig att han fick reda på mera utanför än vad jag visste som satt med en vakt vid dörren. Han fick reda på att vi skulle skickas bort. Samma sak som hände i Lodz upprepade sig nu. Fischel gick och anmälde sig att få följa med. Hade han inte gjort det, hade han med all säkerhet varit vid liv idag.

Nu var vi åter på ett tåg. Den här gången i en boskapsvagn. Vi stod alla och tåget rullade. Vi tittade på varandra. Alla hade vi väl samma tanke. Vi väntade på friheten. Ryssarna måste ju ha varit ganska nära Chenstohowa. Friheten låg i luften. Vi ville sträcka ut handen och fånga den. Men ödet spelade oss ett spratt.

Jag kom ihåg vad de som kom sist sa. "Vi såg ryssarna från vårt tåg". Och de sade jämt i baracken: "Den här gången ger vi oss inte av." Jag undrade om någon från den gruppen fanns med i vagnen. En av oss som kunde vaktens språk frågade honom vart vi åker. Men fick inget svar. Alla var mycket nervösa. Ingen sade ett ord, spänningen var stor. Vi stod alla. Ingen öppnade munnen, alla var försjunkna i sina tankar. Ledsna över att bli bortförda från friheten som varit så nära. Och ovissheten. Oron för vår framtid.

Jag kommer inte ihåg hur många timmar resan tog. Vad jag minns är att vi åkte hela natten. På förmiddagen nästa dag kände vi att tåget saktade farten. En inbromsning och tåget stannade. Vi hörde det bekanta klingandet av lås när vagnarna öppnades. Jag var nyfiken på vad som skulle hända vid avstigningen. Scenen från Szeradz 1940 dök upp. Skulle vi bli mötta med gevärskolvar? Vår vagn öppnades och vi steg av i lugn takt.

Plötsligt såg jag en skylt: "BUCHENWALD". Jag hade hört talas om Buchenwald tidigare. En österrikisk jude jag hade träffat tidigare, berättade att han hamnat i Buchenwald redan 1938, strax efter tyskarnas inmarsch i Österrike. Det var skräckhistorier han delgav mig, däremot sa han inget om hur han tagit sig därifrån och när.

Jag visste att det var ett gammalt, mycket fruktat koncentrationsläger. Vi började marschera, tills vi kom fram till en stor ingång och gick genom en port med den beryktade inskriptionen i en halvcirkel: "Arbeit macht frei".

Vi släpptes in i en inhägnad. Runt om oss hade vi två meters hög ståltråd. Framför oss en byggnad. Folk gick in. Jag försökte se vad de gjorde. Det enda jag kunde se, var ett långt bord där det satt några i fängelsedrakter. Alla stannade upp där och gick sen vidare. Vart kunde jag inte se. De bara försvann. Jag började tänka på det som berättats om Treblinka. Att man gasades ihjäl och sen brändes. Jag funderade på om detta var den plats som polacken menade då han sa: "Ni åker dit man går in men bärs ut". Jag delade inte mina tankar med min bror. Jag ville inte oroa honom. Folk gick bara in och försvann där. Jag bestämde mig för att inte ha bråttom att dö. Jag backade bakåt så att jag befann mig i sista gruppen som skulle gå in. Eftersom ingen visste vart vi gick eller vad som hände därinne.

Folk började kasta värdesaker. En äldre man kom ut med en briljant i sin hand. Han visade upp briljanten och sa: "Ni skall inte kasta bort värdesaker. De tas ifrån er och skrivs upp på en lista, så att ni får det tillbaka när ni kommer ut." Jag förstod inte vad han menade. Tydligen var han naiv eller så ljög han. Det var december månad 1944. Det var kallt och vi hade inte fått mat på hela dagen. Men jag kände varken kyla eller hunger.

Min Mor var fäst vid sin Far. Han tyckte också mycket om henne. Jag tror nog att han tyckte mest om henne av alla sina sju barn. Mor var det näst äldsta barnet. Hon åkte hem minst en gång om året för att hälsa på sina föräldrar. Med honom umgicks hon nästan mest. 1938 dog han plötsligt i en hjärtattack. Min Far fick meddelandet, och förberedde henne. Jag la märke till att Far inte var sig lik. Han anförtror mig att Morfar hade dött. Han hade bestämt sig för att tala om det för Mor på ett sånt sätt att hon skulle förstå. Men inte tala om det för henne direkt. Jag frågade honom hur han trodde att Mor skulle ta det. Han sa: "Till zarat(plågor) är man stark."

Mina tankar om vad som nu väntade mig och min bror gjorde att jag varken kände kyla eller hunger. Till slut var det vår tur. Jag gick in med den sista gruppen. Vid det långa bordet, vilket jag hade sett tidigare, satt tyska fångar och registrerade oss. Där fick vi ett nummer. Vi fortsatte tills vi kom till ett vackert, rent badrum. Jag tittade på taket, där fanns kranar som i en dusch. Jag fick hjärtklappning. Det var som han i Chenstohowa hade berättat, att från kranarna kom inte vatten. Men atmosfären var sådan att jag började känna mig lite lugnare. Det fanns folk som befattade sig med oss. En del pratade polska. Vi visades in i ett intill liggande rum. Där klipptes håret av. "Sinku" (lille son) sa han till min bror, som såg mycket yngre ut än han var. Vi klädde av oss på sidan där det fanns bänkar längst väggen. Vi gick till duschen och det kom faktiskt varmt vatten och ingenting annat. Den känslan är omöjlig för mig att beskriva. Jag hade oroat mig hela dagen i onödan. Vilken tur att jag inte delat mina tankar med min bror. Till Buchenwald kom vi i våra egna kläder som vi hade från Lodz. Här fick vi, och jag för första gången, fångkläder med det nummer på som vi tilldelats. Vi gick sen en lång väg tillbaka, tills vi kom till några träbaracker där vi delades upp. Jag kom in i den första baracken. Vi hade fått soppa och tilldelats en plats. I varje rum utsågs en Stuben Eltester som ordningsman. De var judar som vi andra. Vår höll ett kort tal. Han sa bl.a.: "Här får vi alla 250g bröd om dagen. Om någon tar en annans bröd tar han hans liv. Ty det är denna brödportion vi lever på. Därför måste också den som stulit bröd betala med sitt liv." Det var helt klart vad han menade. Det var också den enda platsen man kunde vara säker på att få behålla brödet. Man behövde inte vara rädd för tjuvar.

Den största plågan var appellerna. Varje kväll fick vi ställa upp oss ute framför barackerna. En SS-man skulle komma och räkna oss. Vi stod ute, uppradade som soldater i flera timmar. Man visste aldrig när han skulle komma. Vi skulle vara ute klockan 17, men han kunde komma 19-20-21 på kvällen. Det var december och vi var lätt klädda. Man frös något fruktansvärt. Man försökte stampa med fötterna eller göra små rörelser, allt för att inte frysa ihjäl. När han äntligen kom anmälde föreståndaren för baracken antalet fångar. SS-mannen kastade en blick och försvann. Vi kom in i baracken halvt ihjäl frusna. Det var en slags tyst tortyr som upprepade sig varje kväll.

En dag kom en grupp från ett annat läger. I gruppen fanns en plågoande från ett tidigare läger. Räkningen gjordes upp snabbt. Vid appellen anmälde föreståndaren : "einer tot", en död. Det fick gärna vara för SS-mannen. En död föranledde inga frågor.

På dagarna gick vi till Steinbruch, stenbrott. En liten tysk fånge var kapo. Vi gick under hans befäl. Han tillhörde de gamla fångarna och hade varit där i 10 år. Det hela gick stillsamt till. Vi kastade några stenar hit och dit, bara för att hålla oss varma och för att få tiden att gå. Efter att vi en hel dag varit utan mat och dryck och var genomfrusna, hade vår kapo det inte lätt att få oss att stå stilla, så han kunde räkna oss när vi skulle hem. En gång, när vi tydligen hade särskilt svårt att stå stilla, la han händerna i kors och sa: " 10 Jahre Buchenwald noch ein tag." 10 år i Buchenwald så kan det vara en dag till. Om ni inte står stilla så jag kan räkna blir vi kvar här till i morgon.

Under dagen berättade han förskräckliga historier om Steinbruch. Om der Steinbruch kunde prata, skulle den berätta det hemskaste ni har hört. Nu visste han inte vad en del av oss hade varit med om, bl.a. jag själv.

Det intressantaste var att ingen fånge höjde sin hand mot en annan. Oavsett om de var kapo eller stubenelster eller funktionärer. Tydligen för att det var ett gammalt koncentrationsläger.

Lägre bestod mest av politiska fångar. När jag var där, hade den inre ordningen tagits över av fångarna själva, åtminstone den delen jag var i. Det var första gången jag upplevde att ingen slogs. Jag kunde inte förstå att detta verkligen var Buchenwald. Vi var i någon slags karantän. Efter 10 dagar var det dags igen för en ny resa. Min gode vän och granne Meilich Bauman, han som alltid berättade för mig om paradiset i Ryssland och upphovsmannen till allt det goda, kamrat Stalin. Hur bra alla hade det och att det var jämlikhet mellan alla medborgare. Eller som han brukade uttrycka det: "kamrater". Utan att vi visste det, fanns det ett paradiset på jorden. Det lät i alla fall som en vacker saga. Speciellt nu, när jag skulle lämna Buchenwald. Buchenwald föreföll likna Stalins paradiset, åtminstone kändes det så när vi skulle transporteras vidare. I Buchenwald behandlades alla fångar lika och ingen av funktionärerna höjde rösten, ännu mindre sin hand. Jag hade tur som varit i Buchenwald i början på 1945 då det var ett genomgångsläger. Jag slapp alla grymheter som Buchenwald var känt för.

Buchenwald blev tydligen samlingsläger för de judar som tyskarna tog med sig då de retirerade.

Vi kom till ett nytt koncentrationsläger, Dora. Som vanligt fick vi först bada. Där togs vi också emot av polacker. Men vi var redan "zjydki", skällsord för judar. Dora var ett av de koncentrationsläger som upprättats där tyskarna tillverkade sina raketer, V1 och V2.

Vi var redan i början av februari 1945. Hela Europa var redan befriat. Paris blev befriat redan i augusti 1944 likaså Belgien. Holland och Luxemburg befriades i september. Ryssarna marscherade fram på hela östfronten. Efter ett litet uppehåll på ena sidan av Weischel, i förstaden Praga och lät polackerna förblöda i Warszawa. Nu var redan hela Östeuropa fritt. De allierade var redan inne i Tyskland. Men de jävlarna ville inte släppa greppet om oss judar. De tog med oss på reträtten. I Dora var arbetet hårt. Men det tycktes vara ett gammalt läger. Förhållandena i lägret var något så när. Vad jag inte kände till var den slutgiltiga lösningen, att alla judar skulle förintas. Jag visste inte heller att dessa sista tre månader skulle mitt liv komma att hänga på en skör tråd. Hela Europa kunde njuta av friheten, befriat från det största tyranni världen någonsin skådat. Bara vi, den lilla resten judar, skulle plågas ihjäl. Alla förluster till trots, alla bombräder av tyska städer, allt detta hindrade dem inte från att förinta så många judar som möjligt.

Från Dora skickades vi vidare till Nordhausen. Varför visste jag inte då. Nordhausen var ett förintelsläger. Det var det första koncentrationsläger där vi inte fick bröd på morgonen. Väckning kl.6, snabb uppstigning. Vi ställde oss i kö för att få det vanliga, som jag trodde, brödet på 250 g. Vi fick bara vad de kallade för kaffe. Det var något svart vatten med bitter smak. Antagligen av blad från några växter, fast varmt. Det var vad de kallade för kaffe. Vi fick ingenting annat. Efter den frukosten åkte vi till arbetet. Fabriken eller fabrikerna byggdes i berg. Vi sprängde djupt inne i berget. Åkte in med vagnar, knuffade in dem och lastade på och sen ut. Det var vinterkallt ute och inne i berget rann vatten från de steniga väggarna.

En uppassare med en käpp i handen gick efter oss och såg till att vi inte andades ut, ens för en sekund. Vid lunch fick vi titta på hur tyskarna tog fram sina matlådor och åt. Också kapo hade på något sätt lyckats skaffa sig något att äta. Vi tittade på och dreglade av begär efter maten. Vi hade bara

en dröm: att få någonting ätbart. "Kommer jag någonsin att kunna äta mig mätt på bröd? Bröd, bara bröd och vatten." Hemkomna på kvällen efter en lång och svår arbetsdag, genomblöta och hungriga, fick vi en soppa. Hade man tur, simmade några potatisbitar i soppan.

Fischel fick feber. Han var kokhet. Jag glömde soppan och gick med honom till doktorn. Läkaren var en polack. Första gången sen Buchenwald hörde jag ordet: "zjydk". Han sa till honom: "Du har feber, du stannar här." Lite lättad gick jag tillbaka. Fischel befann sig i ett varmt rum. Jag hoppades att han skulle få lite mat också. Ute regnade det, inne i berget rann vattnet. En sån tortyr hade jag inte varit med om tidigare, trots mina hemska upplevelser hittills. Att gå i blöta kläder hela dagen, borde göra en sjuk. Tydligt höll sig kroppen ändå varm tack vare hårt arbete. Men till slut blev man ändå sjuk.

Dagen därpå gick jag utan Fischel till arbetet. Hemkommen på kvällen gick jag in i sjukstugan för att ta reda på hur han mådde. Han hade snabbt piggnat till. Läkaren tog så gott han kunde hand om de sjuka, speciellt unga pojkar som han trodde kunde räddas till livet. Läkaren tyckte om Fischel och gav honom mat, t.o.m. lite bröd från sin egen ranson. Fischel hade sparat en liten bit bröd åt mig. Det var en stor uppoffring som visade att Fischel hade en stark karaktär om man tänker på att min bror inte smakat en bit bröd på flera dagar. Läkaren betraktade Fischel som en slags hjälp i sjukstugan. Jag var lycklig att han slapp gå till arbetet och dessutom fick lite mat.

Bara några dagar senare var det min tur. Jag darrade hela dagen. Jag var inte säker på om jag skulle hålla ut till kvällen. Jag ville ogärna skiljas från min bror och lämna honom ensam. Hemkommen till lägret, istället för att gå till soppan, gick jag till doktorn. Han tittade på mig, la in termometern under armen, tog ut den med en gång, tog en snabb titt och visade mig på en tom järnsäng där jag skulle lägga mig. Jag bara ramlade i den tunna sängen utan sängkläder och slocknade. Jag kommer inte ihåg hur länge jag sov eller var medvetlös. Det jag kommer ihåg nu, är att jag fick vara där några dagar. Min bror stod framför mig när jag vaknade. Så småningom kunde vi prata med varandra. Jag fick veta att folk dog som flugor. Och varje dag kom en stor lastbil och hämtade de döda. Samma bil hämtade levande att fylla på med. Jag hörde ett rykte att vi skulle lämna lägret. Det

här koncentrationslägret hade ingen tilldelning av bröd men det hade ett annat läger inte långt därifrån. Jag såg oftare och oftare lastbilarna med de döda. Hur många människor som dog i Nordhausen vet jag inte.

En dag hände det. Vi skulle inte gå till arbetet nästa dag. På våra fångdräkter hade vi ett nummer och det var numret som gällde. Mot eftermiddagen visste vi vilka som skulle resa därifrån. Min bror och jag var tillsammans med två från vår stad Zdunska-wola. De var kusiner och försökte hålla ihop. En av dem skulle stanna och likaså skulle jag åka och min bror stanna. Jag ville därifrån. Och de hade velat stanna. Det hade gått rykten att när transporten hade åkt skulle resten få det bättre. Vi kom överens om att en av dem som skulle åka skulle byta kläder och därmed nummer med min bror, som egentligen skulle stanna. På så sätt skulle de två kunna stanna och vi två åka. Vi kom iväg bägge två. Så var vi tillsammans igen. Vi kom till Harzungen. Alla koncentrationsläger från Dora till Harzungen hade samma typ av arbete. Men lägren var olika, liksom behandlingen. Jag vet till dags dato inte varför vi inte fick något bröd i Nordhausen. Vi skulle ju förintas men än så länge behövde de våra händer. Arbetet de höll på med var ju livsviktigt för dem. Men ändå dog människor som flugor i Nordhausen. I Harzungen var förutsättningarna de samma med skillnaden att vi på morgonen fick 250 g bröd och t.o.m. "eine zulage", tillägg. Det kunde vara en sked marmelad eller mycket små getostar. Det var inte mycket, men i alla fall något.

Baracken var densamma. Britsar i tre våningar. Några sängkläder fanns det inte här heller. När vi kom fanns där folk redan, bl.a. ryska krigsfångar. Vi fick ett täcke och det var allt. Man fick vara rädd om det täcket, för det var för kallt att sova utan. Problemet var att speciellt ryssarna rev sönder täcket i bitar, för att linda om fötterna och stoppa in i skorna och i underkläderna för att hålla värmen uppe. Mot kvällen stal de ett täcke från en annan säng. Då vi var två löste vi problemet så att en av oss ställde sig i kö för soppan och den andra passade våra täcken. Arbetsplatsen sträckte sig långt. Här, liksom i Nordhausen, borrades i berg. Stenar och grus fördes ut i vagnar på rälsen. Allt med hjälp av oss. Stenarna lyftes för hand in i vagnarna och vagnarna knuffades sen till en avstjälningsplats.

Vi indelades i en grupp som la nya järnvägar. Jag arbetade i den grupp som lyfte de tunga järnvägsskenorna och la dem på den väg som vagnarna

skulle gå på. Varje skena, som var lika lång som vanliga tågskenor, skulle lyftas av sex man. Tre fram och tre bak. Vi lyfte, la upp på skuldran och bar fram skenan till sin plats. Vid första lyftet trodde jag att jag skulle bryta ihop under järnets tyngd. Alla var vi i mycket dålig kondition och absolut inte kapabla att lyfta såna tyngder. Och i synnerhet när en och annan försökte huka sig lite eller rent av trycktes ner av tyngden. Tyngden föll då på de andra. Min bror indelades i den gruppen som fick bära balkar som underlag eller som skenorna skulle ligga på. Arbetet var outhärdligt både för honom och för mig. Efter första arbetsdagen var jag alldeles slut. Jag gladde mig åt att vi ju på morgonen åkt tåg till arbetsplatsen och såg fram emot att åka tåg tillbaka till lägret. Men besvikelsen blev stor. Vi samlades och ställdes upp fyra i rad och började marschera. Men tyvärr inte till tåget utan hela vägen till lägret. Jag var alldeles slut då vi kom fram. Väl i lägret ställde sig Fischel i kö för soppan och jag vaktade täckena. Vi hann knappt äta upp soppan, som var det gamla vanliga varma vattnet med några potatisbitar i, när min brors namn och nummer ropades upp.

Han hämtades av en vakt. Jag började bli orolig. Jag visste inte varför de tagit honom. När man väntar och är orolig, går tiden långsamt. Varje minut är en timme. Jag gick fram och tillbaka framför baracken. Det var mörkt och kallt. Jag gick tillbaka till baracken och tittade på dörren. Då kom han med långsamma steg och lite böjd. Jag märkte att han hade mycket ont. Allting som tyskarna gjorde gjorde de med precision. Och allt måste ju stämma till punkt och pricka. Deras noggrannhet och precision bidrog säkert till att hinna utrota över 6 miljoner judar. När vi lämnade Northausen var det ju bara jag som skulle resa. Fischel skulle ju stanna. Att byta nummer, som vi gjorde skulle ju inte vara något problem, trodde vi! När de gick igenom sina papper hade de två Janowski i Harzungen. Med stor noggrannhet började de undersöka fallet och fann mycket riktigt vad som hänt. De kallade till sig min bror och fick ur honom hela utbytesaffären. Han fick mycket stryk. Han kunde inte sitta på flera dagar. Efter misshandeln blev han som en annan människa. Trött, nedslagen, besviken, allt på en gång. Hitintills hade han varit något så när skonad från stryk.

Kriget verkade närma sig slutet. Tyskarnas undergång föreföll nära. Men de fullföljde allt som om ingenting hade hänt. Och det med allra största precision och noggrannhet. Hur kunde de i den situation de befann sig nu? De visste ju bättre än vi att deras slut var nära. Tänkte de aldrig på att

världen skulle ställa dem till ansvar för vad som hänt? Det känns otroligt, att döma efter vad som hände oss, att nazismen återigen spirar i Tyskland. Ett barbari man knappast själv tror man varit med om. Mina tankar går runt när jag skriver detta. Jag får fram bilden framför mina ögon såsom det var igår. Jag återupplever allt jag varit med om. Pennan hinner inte med tankarna. Jag har ibland svårt att finna ord att beskriva mina upplevelser med. Jag kan fortfarande inte förstå hur en människa kan plåga en medmänniska på ett så bestialiskt sätt.

Världen kommer att avkräva dem räkning för vad de gjorde, trodde jag! Men de visste tydligen bättre. Man glömmer fort. De som varit förtryckta och de andra som orkade, ville helst glömma så fort som möjligt. Bara våra sår ska bestå för evigt. Vi glömmer inte. Våra mardrömmar ska påminna oss och hålla oss vakna, frammanande olika bilder som vår hjärna plockar fram och tvingar oss att uppleva igen. Man vaknar kallsvettig med hjärtklappning och har svårt att somna om. Rädd att drömma om och om igen. De hade tydligen rätt. Blodet från våra 6 miljoner offer har inte hunnit torka innan det åter finns ett nazistiskt parti i Tyskland med förgreningar i flera länder, bl.a. Sverige. Men vi var så naiva. Vi trodde det skulle bli annorlunda för oss som fick överleva.

Det var redan början av mars 1945. Europa var nästan fritt. Men vårt lidande ville inte bara ta slut, det blev dessutom värre.

Jag lyckades få in min bror till Zigenaren, en kapo som tog väl hand om unga pojkar. Han var den ende zigenare jag sett som kapo. Han samlade omkring sig unga pojkar. Fischels arbetsplats var ju outhärdlig. Jag lyckades också komma bort från de tunga järnvägsskenorna. Det andra var att dra vagnarna in i berget. De sprängde outhärligen allt djupare in i berget. Vi fick lasta på det som hade sprängts bort, och föra ut det. Ibland lyckades man ta sig en liten paus. Men inne i berget var det kallt och det rann vatten från väggarna. Under tiden vi lastade på hann kläderna bli fuktiga. Hungriga och trötta väntade vi på skriket: "Eintreten!" Detta betydde att dagens plågor, för tillfället, var slut.

Nu började den stora marschen till lägret. Vi gick i mörkret med beväpnade vakter på bägge sidor. Ungefär halvvägs fanns militärbaracker. De hade kastat ut halvruddna stora kålrötter. Någon sprang fram och tog en. Snart

kastade vi oss alla på högen av kålrötter. Fast de stank, tog vi så mycket vi kunde. Vakterna började först skrika och sen skjuta. De sköt efter oss helt vilt. Vi samlade oss snart, men flera av oss var döda. De hade skjutit för att döda. Vi fick ställa oss på rad igen. Sen fick vi plocka upp de döda och sårade och bära dem och fortsätta marschen. Både jag och Fischel lyckades undvika liken. Men vi kom ändå till lägret halvdöda av trötthet och skräck.

Vi ställde oss i kö för soppan. Men strax efteråt gick vi till sjukstugan som vi kallade "revir". Jag var alldeles slut. Jag måste ha sett förskräcklig ut. Doktorn tittade på mig, funderade en liten stund och sa: "Du kan stanna i lägret i morgon." Min glädje var stor. Att få stanna i lägret och att kunna ligga på britsen lite längre var enormt betydelsefullt. När jag gick ut från doktorn kunde jag knappt gå. Var alldeles slut. Jag var helt enkelt helt utmattad. Långsamt tog jag mig tillbaka till baracken. Jag berättade den glada nyheten för min bror. I Kistrin Neustad när jag mådde dåligt var jag rätt så resignerad. Jag brydde mig inte om att de skickade iväg de sjuka och att den mat de fick med sig på vägen kom tillbaka på kvällen, vilket tydde på att de dödades i skogen. Jag var helt enkelt resignerad. Jag orkade inte leva mer och plågas. Här befann jag mig i samma situation, trött och orkeslös. Men innerst inne fanns det hopp. Det låg i luften, en strimma hopp. En inre röst sa till mig att befrielsen är nära, att nu gäller det bara att kämpa för att överleva.

Jag väcktes morgonen därpå som vanligt av allt tumult som uppstod när de andra skulle iväg till arbetet. Men jag var lyckligt lottad idag. Jag behövde inte gå till helvetet. Våren började komma. Var det den första vårdagen eller hade jag inte märkt det tidigare? En behaglig vårdag. Lite sol. Jag satt utanför baracken med en annan sjukling. Han var där för andra dagen. Vi värmdes i solen. Pratade och fantiserade om en framtid. En framtid utan krig, utan tvång och med förbrödring. Som profeten Jesaja sa: "Då ska inget folk höja sitt svärd mot ett annat folk. Och man ska inte mera kriga." Vi pratade om befrielsen. Vi såg oss som fria människor bland våra egna. "Vi kommer att berätta om allt vi varit med om. De ska säkert bära oss på sina armar." Vi glömde helt bort verkligheten för våra drömmar. Vi satt en stund tysta. Han avbröt tystnaden med att berätta. Han hade en bekant i sjukstugan som berättade att man avlivade folk med en spruta. Hans bekant såg hur man tog en sjuk, la honom på ett bord. Man talade om för honom att han får en vitaminspruta så han blir bra. De band fast honom,

gav honom sprutan, han ryckte till och så var han död. Om detta var ett experiment eller ett sätt att avliva sjuka visste han inte. Han berättade bara det han såg. Våren var vacker. Solen värmd min kropp som bestod av hud och ben. Värmen hade lätt att tränga igenom den tunna huden. Det kändes behagligt att sitta där framför baracken och prata. Jag glömde t.o.m. att jag var hungrig.

Det goda tog snabbt slut. Dagen gick fort. Snart var det morgon och jag gick tillbaka till helvetet. Jag fick vila ut en dag. Trösten var att jag inte längre behövde bära de tunga järnvägsrälsen. Det var bara så kallt och fuktigt i berget. Vi skyndade oss att lassa på vagnen för att komma ut i värmen. Jag trodde inte jag skulle kunna knuffa vagnen. Till detta arbete fick jag använda mina sista krafter. Jag slapp i alla fall lasta på de tunga stenarna på vagnen. Tydligen märkte de andra att jag var nästan slut. På vägen till tippen blev det flygalarm. Tyskarna sprang till skyddsrummen. Vi tittade upp mot himlen. Där flög massor med flygplan. Jag försökte inte räkna dem. Vi tittade upp på våra befriare med en bön, skynda på, skynda på, vi orkar inte mycket längre! Ty "vattnet har redan nått mig till halsen (5 Mos)".

På den arbetsplats jag var nu, hade vi en "Vorarbeiter". En arbetsledare, en polack, nästan två meter lång. Han gick på morgonen vid frukost på inkasseringsrunda.

Till skillnad från i Northausen, fick vi som jag nämnt här i Harzungen bröd och lite marmelad eller pyttesmå runda ostar gjorda av getmjölk. Han kom fram och tog detta "zulage" från alla som arbetade hos honom. Det betraktade han som betalning för att han inte skulle plåga oss för mycket på arbetsplatsen. Ingen vågade säga nej. Han gick bara runt till sina slavar och tog själv utan att fråga. Detta tog han för givet. Man säger ju att det blir mörkt innan det blir ljus.

En dag gick det rykten att vi skulle flytta. Lägret skulle evakueras. För mig tändes ett litet hopp. Det betydde att det som jag betraktade som den värsta plågan skulle upphöra. Jag slapp gå till det helvete som kallades arbete. Men vad som skulle komma istället visste jag inte. Jag gick åter igen till doktorn, utan att veta vad jag ville. Han behövde inte sjukskriva mig. Jag kände krafterna ta slut. Han tittade på mig med medlidande men sa ingenting. Lägret började evakueras. Jag talade om för min bror att jag

funderade på om vi skulle gömma oss i någon av barackerna och invänta befrielsen. Jag kunde märka nervositeten hos lägervakterna. Vi hade alla på känn att slutet var nära. Men hur nära? Det visste vi ingenting om. Lägret började tömmas på folk. Vi visste inte vart de tog vägen. Jag avslöjade mina planer för en jag brukade prata med.

Han hade hört att barackerna skulle brännas när alla hade lämnat lägret. De återstod bara att lägga våra öden i försynens händer. Det tog inte lång tid till det hördes skrik: "Eintreten!" Det vanliga, marsch fyra i rad. Jag var nyfiken på mig själv. Hur länge skulle jag orka gå.

Som tur var gick marschen till järnvägen. Där väntade de vanliga boskapsvagnarna på oss. Vi stuvades in i vagnarna. Så många i en vagn att när tåget började rulla, visade det sig att det inte fanns plats för alla att sitta på golvet. Man fick sitta bredbent, staplade i varandra. Man blev knuffad fram och tillbaka. Fischel och jag satt tillsammans. Våra ben stack ut till andra personer. En liten grupp tyska fångar satt intill oss. De hade lyckats uppta så mycket plats att de satt relativt bekvämt i förhållande till oss andra. Det hade blivit mörkt. Inte bara våra sinnen var mörka utan det var så mörkt i vagnen att man inte kunde se konturen av den näste som satt intill. Jag satt nära tyskarna och började prata med dem. Jag hade lärt mig tysk accent under de fyra åren i koncentrationsläger. En frågade om jag var berlinare. Jag låtsades inte höra. Till slut upptäckte de att jag var jude och inte berlinare. Jag fick några slag och en knuff bort därifrån.

Under kvällens lopp dog några personer. Man staplade upp dem vid väggen. På så sätt blev det lite mera plats på golvet. Vi kunde på en gång ta det lite lättare. Jag somnade eller rättare sagt vi somnade i varandra och vaknade till då och då. Tåget rörde sig bara då och då, för det mesta stod det stilla. Morgonen därpå öppnades vagnarna. När de kom fram till vår vagn, öppnade de och skrek: "Wie viel Tote?" (Hur många döda?) Vi började andas ut lite, trodde att nu får vi mer plats att sitta på golvet. Den friska luften kom in i vagnen. Jag tog ett djupt andetag. Stanken lämnade vagnen och den fylldes med frisk luft. Glädjen varade inte länge. De fyllde på de sista vagnarna med de döda kropparna och fördelade de levande till de andra vagnarna. På så sätt blev vi lika många eller fler än vad vi varit förut.

Det var redan mitten av Mars. De allierade var redan på tysk mark. Tyskarna jagades och flydde, som vi gjort 1939. Återigen visste vi ingenting. Alla spår var fyllda med återvändande soldater och civila. Vi var visst de sista som skulle fram. Nu var vi inne på tredje dagen utan mat och dryck.

Proceduren upprepades varje morgon. "Wie viel Tote ?" De tog ut de döda och tryckte på med flera från de sista vagnarna. På tredje dagen, öppnades vår vagn åter. Vi fick gå ut, men inte avlägsna oss från vagnen utan bara stå och stampa bredvid. Vi fick vatten och kålrötter. Kålrötter så mycket vi kunde äta och ta med oss i vagnen. Situationen föreföll mig vara helt hopplös. Vi pratade lite med varandra Fischel och jag. Man hade visserligen blivit vän med döden, helt likgiltig. Dock ville jag att vi skulle överleva. Det syntes ganska tydligt att slutet var nära. Men hur nära? Hinner vi? Jag tappade krafter. När vagnen öppnades denna andra gång hade jag svårt att ta mig ut. Fischel däremot var i relativt bra kondition. Jag satsade på att han skulle överleva. För egen del hade jag inga stora förhoppningar. Men helt resignerad var jag inte. Jag ville inte ge upp. För första gången hade jag mycket tid att tänka över vår situation. Jag kände mig inte bara trött utan fruktansvärt förnedrad. Jag hade varit i 8 olika koncentrationsläger, men för första gången var jag med om att betraktas som mindre värd än ett djur. Vi tycktes vara utelämnade att dö. Och dö på ett fruktansvärt förnedrande sätt.

Jag började tänka tillbaka på tiden hemma. När jag studerade på Jeschiva. Jag tänkte på mina föräldrar. Var fanns de? Var fanns hela min familj? Skulle jag någonsin få återse dem? I mina tankar kom jag att tänka på Klagovisorna och jag började tänka på Gud. Hur är allt det möjligt? Stod vi nu inför den tredje chorban, förstörelsen? Jag kände för att kanske prata med Gud. "Tänk Herre på vad som har drabbat oss. Skåda ner och se till vår smälek." (svensk översättning från Megilat, sid. 5)

I vagnen fanns ett litet fönster försett med galler. Jag la märke till att några av oss som satt nära fönstret, hade lyckats göra ett skarpt föremål av en bit plåt i väggen. En stod vid fönstret och höll vakt. Eftersom tåget stod stilla för det mesta, gick vår vakt fram och tillbaka. Spejaren gav ett tecken om vakten närmade sig och då slutade de. Men så fort vakten passerat, fortsatte de pilla i träet. De hade redan karvat ut en del. De lutade sig tillbaka så att det inte skulle synas. Jag förstod att de ville ha en öppning så stor att de kunde ta sig ut.

När barnen var små, omkring 1963, åkte vi för första gången till Italien på semester. Marysia, min fru, vågade inte flyga. Så vi bestämde oss för att åka tåg. I synnerhet som det fanns ett direkttåg mellan Stockholm och Milano. Vi skulle till Rimini, så vi behövde bara byta i Milano. Eftersom vi var fyra, fick vi två sovkupeer med en dörr emellan. När dörren öppnades hade vi ett stort rum. Vi reste mycket bekvämt. Jag vantrivdes förskräckligt med långa tågresor. Trots att vi hade trevligt tillsammans blev jag ofta otålig. När vi reste förbi Tyskland med den släta, enformiga utsikten gick jag fram och tillbaka i korridoren, tittade ut genom fönstret och tyckte att det var hemskt tråkigt. Men på en gång slog mig en tanke. Minnen från tågresan mellan Harzungen och Bergen-Belsen dök upp för min inre syn. På en gång såg jag mig själv sittande på golvet i den stinkande boskapsvagnen. Jag hörde ljudet av järndörrar som öppnades och skriket: "Wie viel Tote?" Jag upplevde, på en liten stund, hela händelseförloppet. Jag höll nästan på att ramla, tog tag i handtaget. Då vaknade jag till. Först var jag osäker på var jag befann mig. Jag var ju på tåget med min hustru och mina två flickor. Jag kallsvettades. Jag hade svårt att komma över det jag just återupplevt. Så småningom lugnade jag mig. Jag talade i mina tankar till mig själv. "Du syndar! Hur kan man vantrivas i en sån här komfortabel vagn när man har varit med om någonting som den sista resan mellan Harzungen och Bergen-Belsen."

Jag hade tappat räkningen hur länge vi suttit på tåget. Jag hade en känsla att vi inte rörde oss ur fläcken. På dagarna stod tåget. På natten åkte vagnarna fram och tillbaka. En kväll stannade tåget så att vår vagn stod framför en skog. De som ville och orkade passade på att fly. Tog bort plankorna och kröp ut genom det lilla hålet. När de första kommit ut följde de andra efter. Tyskvakten upptäckte flykten. De började skjuta med maskingevär in i skogen. De följde efter en liten bit. Jag kunde se genom springan att tyskarna var rädda att gå in i skogen. De stod vid kanten. En och annan vågade gå in lite längre. Alla sköt. Jag vet inte om någon blev träffad. Inte heller om någon lyckades komma undan.

Slutligen var vi framme. Det var mitt på dagen. När vagnarna öppnades och solen sken in, var jag tvungen att blunda. Jag hade suttit så länge i den mörka vagnen. Nu hade jag inte ätit på flera dagar. Jag orkade inte stiga upp från golvet. Min bror hjälpte mig upp. Jag satt vid den öppna dörren

och njöt av frisk luft. Det tog lång tid innan de kom fram till vår vagn. Jag hörde att vagnen kopplades bort. Tydligen hade de kopplat bort vagnen med de döda. En del kunde gå. Många, de flesta i den vagn jag befann mig i, kunde inte gå. När jag med min brors hjälp kom upp på benen, såg jag äldre människor sitta på marken med lite tillhörigheter. De satt vid spåret och väntade. Jag visste inte vilka de var eller vad de väntade på. Så småningom kom lastbilar fram och vi lastades på och åkte iväg.

Jag var nu på väg till det nionde koncentrationslägret. Vid ankomsten såg jag träbaracker. Men för första gången kom jag in i en tom barack. Det fanns inga britsar som var vanligt i alla andra läger jag tillbragt min tid. Här låg alla på golvet. Den här delen av Bergen Belsen kallades för "Totenlager", Dödsläget.

Här las man för att dö. Min bror och jag gick ut för att se oss omkring.

Framför baracken låg högar av döda människor. Jag såg på avstånd att en man tvättade

händerna ute. Han hade med sig ett kärl med vatten. Några sprang fram och höll sina kärl under hans för att ta tillvara det vatten som rann ner från hans händer. Mannen visade sig vara en läkare. Han skrek: "Gå härifrån det är smutsigt vatten. Ni kan bli sjuka!" Men vatten här var en lyxvara som maten och ingen brydde sig om det de drack. Stora slagsmål utbröt vid utdelningen av soppa på kvällen. "Stuben Elster", han som hade befälet i baracken, kom med soppan och delade ut den godtyckligt. En kväll när vi lyckades knuffa oss fram till soppan slog han till mig i huvudet med soppseven av metall. Det började blöda kraftigt och blodflödet tog lång tid att stilla. Ärret har jag kvar till dags dato.

Mina krafter avtog för varje dag som gick. Till slut låg jag mest på golvet. "Stubenältester" gick på inspektion på dagen och frågade efter guld och andra värdeföremål. Det lovade han byta mot mat. Intill mig, på golvet, pratade jag med en man som var ännusämre. Han öppnade munnen till ett skratt. Ögonblickligen var "Stubenältester" framme. Han hade upptäckt att mannen hade guldtänder. "Om jag får dina guldtänder får Du varje dag två portioner soppa."

Mannen förklarade sig införstådd. "Men hur får du ut dem?" frågade den olycklige, nästan döende mannen. En gnista hopp tändes samtidigt i hans ögon. Två portioner varje kväll skulle kunna bättra på hans hälsa. "Jag

skaffar en liten tång och drar ut dem." Han kom tillbaka med en smutsig tång. Mannen la sig raklång på golvet och öppnade munnen. "Stubenältester" satte sig intill honom och började dra i guldtänderna. Mannen vred sig av smärta. Men han drog av all sin kraft och fick ut dem. Hur van jag än var vid att se grymheter mådde jag illa när jag tittade på mannen. Istället för guldtänder, hade han bara några tandbitar kvar. Tyvärr dog han snabbt och hann inte ta mycket soppa. Antagligen hade den sista operationen bara skyndat på hans död.

Liggande på golvet trodde jag inte att jag skulle överleva men viljan att överleva var så stor. Människorna dog som flugor och kastades bara ut framför baracken. Krematoriet hann inte bränna alla lik, så det blev stora högar framför varje barack. Aldrig trodde jag att människan var så stark, att hon tål så mycket, att hon kan uthärda så mycket, att man kan vänja sig vid nästan vad som helst. Att titta hur människor dör en efter en och vara likgiltig. Jag tänkte bara: "Hur är allt detta möjligt?"

Förmodligen var jag hela tiden i någon slags trans. Ibland vaknade jag upp. Speciellt när jag såg barbariet då guldtänderna drogs ut på en halvdöd människa. Han kunde åtminstone väntat tills han var död. Hade den Gud jag och min familj trodde på och bad till tre ggr per dag tagit sin hand ifrån oss helt och hållet? Var fanns den Gud som vi alla trodde på? Hur kunde han tillåta allt detta?

Vid Jerusalems förstörelse skrevs efteråt Klagovisorna. "På jorden och på gatorna ligga de, både gamla och unga. Mina jungfrur och mina unga män har fallit. De dräptes på din vredes dag." Skulle det vara svaret? Men det hjälpte inte det faktum att allt mänskligt hade försvunnit. Hur kommer så mycket grymhet in i levande varelser? De som kallade sig människor. Hur kunde jag överleva allt detta.

Profeten Jeremiah, som blev kastad i en stinkande mörk grop, skrev när han överlevde detta: "Jag är en man som har provat elände under hans vrede." Skulle det vara någon tröst? Men jag hade nu varit i koncentrationsläger i fyra år och befann mig nu i Bergen Belsen. Det sämsta av alla. Mycket passerade genom mitt huvud de sista dagarna. Jag somnade, halvvaknade, tittade på min bror. Var glad att han höll sig på benen. Vi pratade lite den

sista tiden. Vi tittade på varandra. Hans tankar kunde jag inte läsa? Kunde han läsa mina? Jag vet inte.

Ett skrik gjorde att jag vaknade till. Engelska tanks , skrek en vid fönstret. Alla sprang fram till fönstret och tittade. Jag ville också se våra fienders undergång. Det som jag hade väntat på i 6 år. Jag mobiliserade mina sista krafter för att komma upp på benen.

Jag bad min bror att hjälpa mig upp. Jag ville med mina egna ögon se deras undergång. Jag ville se deras tusenåriga rike försvinna. Jag ville se mänsklighetens seger, de godas seger över de onda. Sen tittade jag på min bror som verkade ha någorlunda krafter i behåll, och la mig ner igen. Nu kunde jag lugnt dö. Men sanningen att säga ville jag så gärna överleva. Nu när vi hade kommit så långt. Och att vi var två.

Då engelsmännen kom in i lägret blev de alldeles chockade. En sådan syn hade de aldrig tidigare sett. Trots att en del av dem varit med i kriget i flera år och säkert upplevt mycken grymhet. Så stora högar med döda kroppar framför varje barack var väl för mycket t.o.m. för krigets soldater.

De började med att få bort de döda. Det var inte en så lätt och snabb uppgift som de trodde. De engagerade alla vakter de fick tag på, tyska SS-män som inte hunnit ge sig av. De drog liken till begravningsplatsen. Jag tittade ut genom fönstret som inte hade några fönsterglas, såg hur de drog de döda. Till min förvåning, gick den som delat ut soppa och slagit mig i huvudet med slevan och dragit ut guldtänder från min granne på golvet, bakom en tysk som drog en död kropp och nu sparkade han tysken och skrek "Förrädare!" Inte för att jag hade något emot att plågoandarna fick känna på det de gjort mot oss. Typer som denne "Stuben Elster" håller sig alltid framme och anpassar sig snabbt till en ny situation. De slår alltid och kan snabbt växla objekt. På den punkten har väl ingenting ändrats.

Engelsmännen började dela ut konserver till oss som inte hade ätit på så länge och inte sett en brödbit. Men de gjorde i och med detta ett stort fel. Våra magar och tarmar tålde inte fet mat. Vi fick var och en två konservburkar. Den ena innehöll fett kött m.m, den andra torra varor. Jag förstod att de feta konserverna inte var bra för oss. Jag föreslog min bror att vi skulle byta bort de feta konserverna mot torrmat. De som åt de feta konserverna fick snart följder av detta. De fick diareé. De hann inte ens gå

ut. De satte sig i fönstret med stjärten utåt och det bara rann ifrån dem. De dröjde inte länge förrän de kastades ut på samma likhög. Med dessa konserver dödade engelsmännen, oavsiktligt, många av oss.

Jag hade varit hungrig i nära fyra års tid. Nu när det fanns mat, kunde jag inte äta. Min bror gick varje morgon till militären och hämtade vitt bröd åt mig. En dag, när han inte kom tillbaka i tid, blev jag orolig. Jag bad någon att hjälpa mig upp och gick och letade efter honom. Jag tittade på alla likhögar, omkring oss, men såg honom inte. Jag började gå, jag gick mycket långsamt. Jag spanade med trötta ögon. Folk som jag gick mycket långsamt, utmärglade gående skelett. När jag tittade på de andra, förstod jag hur jag själv såg ut. På långt håll såg jag en ung pojke, som knappt kunde gå. Han gick med nerböjt huvud, jag kunde inte se ansiktet. Det slog mig att det var Fischel, min bror. Men jag trodde inte att det kunde vara han. Han gick ju bara för en dryg timme sen och då var han ju normal, gick med raka snabba steg. Ju närmare han kom desto mer förskräckt blev jag. Jag gick fram till honom och skrek: "Fischel vad har hänt med dig!" Ett skrik som var blandat med skräck, ångest och fasa. Jag såg mitt enda hopp om att någon av oss skulle överleva försvinna! Han berättade vad som hade hänt. Han gick som vanligt till militären för att hämta bröd åt mig. En soldat gav honom fet soppa. Ät upp, sa han, och Fischel åt upp. Resultatet blev tyvärr det vanliga, en diarré som på en timma förvandlade honom till en döende. Vi gick in i baracken. Vi la oss på golvet tillsammans. Jag kände mig som någon hade klippt undan fötterna på mig.

Vad som hände sedan kommer jag inte riktigt ihåg. Soldater kom in och strödde DDT på oss. Jag slutade äta. Jag måste ha varit halvt medvetslös. Det jag kom ihåg var att jag befann mig någonstans där man tvättade mig. Jag skrek förfärligt när de försökte skrubba mig ren. Det gjorde hemskt ont. När jag sen vaknade, befann jag mig i en ren säng. Jag tittade mig omkring, jag befann mig i en stor sal. En lång rad med sängar stod i salen. Min första reaktion var: "Var är Fischel, min bror? Jag kom nu ihåg hela händelseförloppet. Jag ropade på en sjuksköterska. Berättade för henne om min bror. Hon sa: "Han befinner sig här i nästa rum." Jag bad henne hjälpa mig komma in till honom. Han såg ut som jag mindes honom sista gången. Men han kunde inte prata. Han viskade, verkade vara mycket svag. Syster tog mig i hand och förde mig tillbaka till min säng. Samma natt kom hon in till mig. Hon böjde sig över min säng. Men jag sov inte. Jag kunde inte sova

sen jag lämnat min bror. "Er bror är redan i himlen." Jag bad henne skriva upp på en lapp datum och tid när han dog. Nu var jag helt ensam. En ensamhet som inte visste varför. Varför hade just jag överlevt? Flera års kamp att hålla ihop och vara tillsammans hade gott om intet. Nu var jag återigen ensam!!

Utom namn och exakt datum, kommer jag ihåg allt från krigets början till krigets slut. Men efter befrielsen från Bergen-Belsen har jag små luckor. T ex minns jag inte hur jag kom från ett provisoriskt sjukhus till ett annat. Förmodligen var det så att till det första kom jag från baracken eller som vi kallade det "Totenlager"(dödslägrer). Där låg jag i en stor sal. Alla var svårt sjuka. Nästintill fanns ett mindre rum där min bror låg. Där var hopplösa fall. Alla döende. Som jag minns det, låg i sängen bredvid mig, en man i min egen ålder. Han var från Belgien. Han blev hämtad hem av belgisk militär. Han bad mig att komma och hälsa på honom.

På nästa ställe låg jag ensam i ett litet rum, med bara en säng. En lång engelsk läkare kom in tillsammans med en liten tysk läkare, bägge två i militäruniformer. Tyskar pratade dålig engelska. Efter några dagar kom den tyska läkaren och uppmannade mig att börja gå. "Du kan försöka gå först här inne och sen ute i korridoren." Jag hade svårt att ta mig ur sängen. Jag tvingade mig att komma igång. Jag började gå ute i korridoren. Gick vingligt. Fick hålla mig i väggen för att inte ramla omkull.

En dörr stod öppen. Där kände jag igen Arek Mondri. Han som var lagerelsten i lägrer Kreuze bei Reppen. Han hade ju hjälpt mig tack vare att min vän och granne ju kände honom. Jag vet inte om han kände igen mig. Han var också ensam i sitt rum. Han bröt tystnaden. "Jag ser att du går redan, jag är mycket dålig. Jag klarar mig antagligen inte." Han gav mig en adress i Lodz till sina släktingar, han bad mig att hälsa dem från honom. I mitt minne dök bilden från Kreuze B Reppen upp. Jag såg honom stående vid utgången. Alla skrek: "Arek, Arek, ta mig, ta mig!" Han verkade ha många öden i sin hand och såg ut att trivas med situationen. Jag fick veta längre fram vem han var och hur han var dessförinnan. Men det visste jag inte då när jag såg honom i sjuksängen och jag var för svag för att fundera på allt detta. Jag bara gick ifrån honom utan ett ord. Jag drog mig med långsamma steg till mitt rum och ramlade på sängen, trött som efter ett ansträngande jobb. Nu kom den lilla tyska doktorn och sa att jag skulle skrivas ut ur sjukhuset. Jag var förtvivlad. Jag som knappt kunde gå skulle

lämna denna någotsånär trygga vrå. Jag minns inte hur jag kom därifrån. Vad jag nu minns är att jag befann mig i ett nytt hus. Hur jag kom dit vet jag inte. Där fanns många i min ålder. De tycktes vara friska. Jag var den enda bland dem som gick så sakta.

Det kom livsmedelspaket från Kanada, jag tror att det också kom paket från Sverige. Jag orkade inte knuffas, så jag fick inget paket. De andra tyckte synd om mig och gav mig lite av varje. Jag blev bekant med en man i min ålder. Han försökte hjälpa mig så mycket han kunde. Vi fick gå och hämta mat i köket varifrån utspisningen skedde. Det var inte långt från huset där jag var. Men jag gick ju så långsamt, och det tog lång tid för mig att tamig dit! Ibland var maten redan slut när jag kom fram. Kvinnorna i köket tyckte synd om mig och gav mig vad som fanns kvar. På vägen dit träffade jag en gång en från min stad. Han sa: "Jag tror jag har sett din brors namn på en lista från Buchenwald." En gnista av hopp tändes i mitt hjärta. Men hur kunde jag ta reda på om det var min bror och var befann han sig i så fall nu? Jag berättade för min vän då jag kom tillbaka från min långa promenad med maten i hand. Han hade en idè. Från sjukhuset kan man åka till Sverige eller Schweiz." Skriv in dig på ett sjukhus så kommer du dit." Sverige och Schweiz har inte haft något krig, så där kan du lättare hitta din bror. Sagt och gjort. Jag gick till närmaste sjukhus. Hade inga svårigheter att bli antagen så som jag såg ut. Kunde fortfarande knappt gå.

Där mådde jag medetsamma bättre. Jag fick ett rum för mig själv. Det sas att det var Himmlers sjukhus. Där anmälde jag mitt intresse att åka till Sverige. Jag kunde välja mellan att åka till Sverige eller Schweiz och jag valde Sverige. Varför vet jag inte.

En vacker dag befann jag mig på ett tåg på väg till Sverige. Det var ett specialtåg till Lubeck, därifrån skulle vi ta båten till Malmö. Vi blev eskorterade av engelsk militär. En officer gav mig choklad. Vi började prata. Jag blev glad när han sa att han också var jude och att han skulle följa med till Lübeck. I Lübeck blev vi emottagna av svenska röda korset. De byggde upp tält. Där fanns det bad och bastu. Jag togs in och lades på en bänk. Jag skulle skrubbas ren. Jag var fortfarande mycket mager. Bara skinn och ben. Varje försök att vidröra mig med borsten gjorde ont. Jag bara skrek rätt ut av smärta. Till slut var jag färdigtvättad. Jag hade hela tiden haft fångkläderna på mig. De ville jag ju ta på mig. Men det fick jag inte. Jag

envisades med att behålla kläderna från koncentrationslägret. Men den långa svenska rödakorssystemen rev av mig kläderna. "Schweden alles bekommen", I Sverige får ni allt. Hon trodde att jag var rädd att bli utan kläder. Vad hon inte kunde förstå, var att jag ville behålla fångkläderna som minne.

Vi kom så småningom på båten. Det var en lastbåt. På däck fanns stolar. Jag såg mig omkring. Jag kände ingen. Jag kom att tänka på Arek Mondi. Han ligger väl kvar på sjukhuset, kanske för alltid. Min förvåning blev därför stor när jag 1952 öppnade dörren till min lägenhet på Majorsgatan 11 i Stockholm och fann Arek Mondi utanför dörren, tillsammans med en tjock, till åren kommen kvinna. Det var inte samma man! Nu gick han rakt och verkade frisk som en nötkärna. Jag hade blandade känslor. Å ena sidan hjälpte han mig. Visserligen gjorde han det inte för mig men för min vän, Jitsche. Men å andra sidan var han ju den han var! Jag tittade frågande på honom, sen bad jag honom stiga på. "Du vet ju att jag har hjälpt alla," började han. "Kan du tänka dig att de anklagade mig för att vara en dålig människa. Eftersom du ju vet vem jag var, vill jag att du vittnar till min förmån." Efter kriget kom vi ca 10.000 judar till Sverige. Bland oss fanns en och annan plågoande. Nu trädde de plågade fram. Såret var fortfarande färskt. Bitterheten var stor. Man hade svårt att vara likgiltig inför plågoanderna. I World Jewish Congress i Stockholm ställdes misstänkta förövare inför en tribunal.

På båtens däck fanns stolar. Vi satt och solade oss. Men nu var jag på väg till Sverige. På väg till det ovissa. Glad över att komma ifrån allt det fruktansvärda jag hade varit med om. Glömma? Nej, det ville jag inte, kanske med tiden. Vad jag inte visste då var att jag aldrig kommer att glömma.

Det skulle visa sig att Arek Mondi inte var den ende. Det var flera som hade poster i koncentrationsläger eller ghetton, som hade mer eller mindre orent mjöl i påsen. På den tiden var jag mycket kritisk. Men nu när jag har allt på så långt avstånd har jag omvärderat mina tankar. Det gällde att överleva, och idag har jag svårare att fördöma de som räddade sig på andras bekostnad. Så här långt efteråt är det över huvud taget inte viktigt att peka på dem som på olika sätt inte klarade att uppföra sig anständigt under den enorma press vi levde.

Det som känns viktigt, är att lämna ett vittnesmål och ett bidrag till att det aldrig, inte heller bland ännu ofödda generationer, ska gå att med framgång sprida lögner om att förintelsen aldrig ägde rum. Vetskapen om vad som faktiskt hände får inte dö med oss som en gång var med om allt det jag nu beskrivit. Medvetandet om vad denna tid innebar, kan på sikt inte hållas levande enbart med hjälp av siffror, statistik och mer allmän historieskrivning. Ur minnet har jag format min berättelse. Den riktar sig till alla intresserade, men skrevs i första hand för att mina egna barn, barnbarn och kommande släktled skulle få veta hur denna fasans tid upplevdes av en enskild människa.

